

Matica hrvatska u političkom životu Hrvatske 1935. - 1945.

VIŠESLAV ARALICA

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Ovaj rad obrađuje jedno desetljeće (1935. - 1945.) djelatnosti jedne od najznačajnijih kulturnih ustanova hrvatskog naroda – Matice hrvatske. Desetljeće je to velikih političkih preokreta, sloma dviju država i sukoba triju dominantnih ideologija Zapada. Hrvatsko društvo u tih dramatičnih deset godina iskusilo je tri različita oblika ostvarivanja nacionalnih ideoloških programa – jugoslavenski monarhistički centralizam donekle povezan s velikosrpskim nacionalnim programom u vrijeme diktature, (kon) federalistički pokušaj rješenja hrvatskoga nacionalnog programa u Banovini Hrvatskoj i nacionalistički pokušaj stvaranja totalitarne nacije-države. U tih deset godina, prije ili kasnije, svi su ti pokušaji doživjeli slom. Ideologija kao neizostavni činitelj i pokretač svakoga političkog programa u razdoblju moderne navodi nas na istraživanje ideološkog okruženja u kojima su se politički događaji odvijali. A kako je ideologija, a prema tome i politika u širem smislu, kulturni fenomen, iznimno je važno pri proučavanju hrvatske povijesti toga razdoblja proučiti djelatnost jedne takve ustanove kakva je Matica hrvatska.

Ključne riječi: Matica hrvatska, kultura, ideologija, Kraljevina Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska.

Uvod

Historiografski je povijest Matice Hrvatske vrlo slabo obrađena. Prvi koji je povijest ove institucije historijski obradio u razdoblju koje neposredno prethodi NDH i događajima za vrijeme NDH bio je Jakša Ravlić u svojoj «Povijesti Matice hrvatske» tiskanoj u zborniku "Matica hrvatska 1842. – 1962." 1963. godine.¹ Razdoblje koje se odnosi na djelatnost Matice hrvatske za vrijeme NDH iznosi nepunih pet stranica,² dok je razdoblje od otprilike 1935. godine do NDH obrađeno na deset stranica (184.-194.). Očita je namjera autora, u to vrijeme predsjednika Matice hrvatske, da djelatnost Matice i njezina vodstva

¹ Jakša RAVLIĆ, "Povijest Matice hrvatske", Matica hrvatska 1842-1962, (ur. Jakša RAVLIĆ), Zagreb 1963., 9.-254.

² Riječ je o petom poglavlju naslova "Matica hrvatska 1941-1945" (*Isto*, 194.-198.)

u tome razdoblju ocrta u što gorem svjetlu.³ Izvori koje je Ravlić pri pisanju spomenutog djela koristio bili su mahom različite publikacije, listovi, novine, časopisi iz razdoblja neposredno pred osnivanje NDH, Matičini ili oni u kojima se Matica i njezina djelatnost spominju, te arhivsko gradivo.⁴ Ravlićev prikaz Matice preuzet će i autori koji će obrađivati političke i kulturne događaje u određenom razdoblju. Među njima treba izdvojiti Fikretu Jelić Butić i njezine radove o Ustaškom pokretu i NDH.⁵ Političkim promjenama u Hrvatskoj od 1990. godine mijenja se i historiografska paradigma u prikazivanju povijesti Matice hrvatske u razdoblju prije i u NDH. Glasnogovornik i začetnik te struje je povjesničar književnosti akademik Dubravko Jelčić, a nova slika Matičina djelovanja prikazana je prvi put 1992. godine u članku «Sto pedeset godina Matice hrvatske».⁶ Ta slika zapravo predstavlja obračun s dotadašnjim opisom Matice. Stoga će se u tome prikazu Jelčić tek neznatno služiti Ravličevim djelom, dok će naglasak staviti na izvore koji potječu iz kruga ondašnjih Matičinih istaknutih djelatnika, prije svih njezina tadašnjeg predsjednika Filipa Lukasa. Dostupnost svjedočenja osoba iz krila Matice hrvatske iz razdoblja 1935. - 1945. koja su objavljivana u emigrantskim publikacijama, kao i objavljivanje svjedočanstava dotad nepoznatih javnosti, poput Jurišićeva dnevnika ili njegova pisma Ravliću iz 1963. godine,⁷ omogućila su novi uvid u djelatnost Matice hrvatske. Na žalost, čini se da se većina autora koji su tijekom devedesetih obrađivali povijest Matice, najčešće usputno u sklopu političkih događaja vezanih uz slom Kraljevine Jugoslavije, djelovanje ustaškog pokreta i postojanje NDH, zadovoljavala tek sumarnim prikazom, krokiem Matice hrvatske kakvog je početkom devedesetih nabacio Jelčić. Količina i kvaliteta izvora koji su postali dostupni tijekom devedesetih nisu dolazili do izražaja u historiografskim obradama Matice i njezina mjesta i značenja u određenome razdoblju. Drugim riječima, slika je bila promijenjena, ali ne i obogaćena.

³ Pogotovo je to primjetno u petome poglavlju koje obrađuje razdoblje NDH, u kojem dragocjen prostor zauzimaju za problem Matice nevažni podaci o razvoju NOP-a (194., 195., 197.) ili anegdotalna primjedba o Vladimiru Bakariću (195.).

⁴ Upravo u pitanju korištenja arhivskoga gradiva Ravličevo je djelo iznimka među svim ostalim historiografskim djelima koja spominju Maticu hrvatsku u razdoblju neposredno prije ili za vrijeme NDH. Arhivsko gradivo u to je vrijeme bilo čuvano u prostorijama Matice hrvatske, Ravliću lako dostupno, no on se njime koristio, čini se, na prilično selektivan način u skladu s namjerom ocrnjivanja vodstva Matice hrvatske u razdoblju koje nas zanima. Arhivsko gradivo fonda Matice hrvatske uređeno je, pohranjeno i dostupno u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu. Na žalost, u onome razdoblju koje nas zanima, gradivo je manjkavo. Ravličeva «Povijest Matice hrvatske» pokazuje nam kako je ta građa nekad bila dio arhiva Matice hrvatske koji je čuvan u Matičinim prostorijama. Iz istoga je djela vidljivo i da određeni dijelovi koji se odnose na razdoblje 1935. - 1945. nedostaju.

⁵ Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. -1945.*, Zagreb 1977. i ISTA, «Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.», ČSP, 1-2/1969., 55.-91.

⁶ Dubravko JELČIĆ, «Sto pedeset godina Matice hrvatske», *Radovi Leksikografskoga zavoda "Miroslav Krleža"*, Zagreb, 2/1992., br. 2, 81.-96.

⁷ Blaž JURIŠIĆ, «Nad knjigom Jakše Ravlića: Matica hrvatska 1842.-1962.», Zagreb 1963.», *Zadarska smotra*, Zadar, 3/1992., 103.-133.

1. Matica hrvatska od 1935. do Banovine Hrvatske

Povijest Matice hrvatske za vrijeme NDH započinje okončanjem prisilne uprave koju je početkom 1941. godine Matici hrvatskoj nametnula vlast Banovine Hrvatske. Ta nas činjenica upućuje na razmatranje prirode i uzroka sukoba između Matičine uprave na čelu s dugogodišnjim predsjednikom Filipom Lukasom s jedne strane, te vodstva HSS-a i kasnije vodećih osoba Banovine Hrvatske s druge strane. Dana 11. travnja 1941. Slavko Kvaternik je, u svojstvu zamjenika poglavnika NDH, u jednoj od prvih odredbi nove države potpisao rješenje Predstojništva javnoga reda i sigurnosti kojim je "stavio van snage" odluku bivše vlasti Banovine Hrvatske o uvođenju komesarijata u Matici.⁸ Tim ukazom završeno je jedno od najdramatičnijih razdoblja u dotadašnjoj povijesti Matice hrvatske – tromjesečna prisilna uprava započeta 11. siječnja 1941. Povod za uvođenje prisilne uprave u Maticu bio je govor njezina predsjednika Filipa Lukasa izrečen na glavnoj godišnjoj skupštini 29. prosinca 1940. godine. Tekst govora dostupan nam je u dvije verzije, čije su razlike u formi malene, ali nam po smislu nude mogućnost ponešto drukčije interpretacije. Jedna je verzija tiskana u Hrvatskoj reviji br. 5 za godinu 1941., a drugu verziju nalazimo u "Izveštaju Matice Hrvatske za godinu 1941." te u zborniku Lukasovih radova "Ličnosti, stvaranja, pokreti" iz 1944. Treća verzija, koja ove spomenute spaja, nalazi se u tiskanom obliku na grubom komadu papira velikih dimenzija koji se čuva u fondu Matice hrvatske u Hrvatskome državnom arhivu.⁹ Tiskani dio teksta vjerojatno je bio pročitan na skupštini, dok su izmjene teksta učinjene rukom, po svemu sudeći Lukasovom, izvršene naknadno. Ne možemo se oteti dojmu da je sam govor bio tek izgovor za uvođenje komesarijata jer oni na prvi pogled vidljivi motivi izneseni u govoru – idealizam odnosno nesebičnost te državotvornost kao posebne odlike Hrvata u čitavoj njihovoj povijesti, koji ih, uz "etnobiološke" karakteristike, djele od ostalih naroda, pa i Hrvatima toliko srodnih kao što su Srbi, problem značaja staleža (seljaštva i građanstva) u svjetlu "narodnog načela", tog načela i parlamentarizma te uloge stranaka u životu nekog naroda – svi skupa i svaki za sebe ne upućuju na mogućnost ozbiljnijeg sukoba između Matice i banskih vlasti odnosno HSS-a.

1.1. Korijeni sukoba između Matice i hrvatskoga seljačkog pokreta

Korijene sukoba koji će rezultirati uvođenjem komesarijata u Matici hrvatskoj, koji je nametnula banska vlast Banovine Hrvatske, treba tražiti u ideološkom razdoru koji se u hrvatskom društvu razvijao tijekom druge polovine tridesetih. Godina 1935. nameće se kao polazište naše rasprave. Dana 30. listo-

⁸ Prijepis odredbe nalazi se u *Izveštaju Matice hrvatske za 1940. i 1941. godinu*, Zagreb 1942., 97., 98. U *Zborniku zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske za god. 1941.* (sv. I.-XII., br. 1-1258, god. I.) odredbe o ukidanju komesarijata nema.

⁹ HDA, 1567, fond MH, 2.2. Zapisnici sjednica, 2.2.7.1. Glavna skupština (1936. - 1949.), kut. 45, Povezanost Matice hrvatske s hrvatskim kulturnim stvaranjem

pada te godine Vladko Maček je uputio proglas o Matici hrvatskoj naslovljen "Hrvatskoj inteligenciji!":

Matica hrvatska jest najstarije kulturno društvo, koje je od svoga osnutka vršilo dugo vremena jedinu, a poslije uvijek pretežnu ulogu u kulturnom životu Hrvata. Osim toga, jest Matica hrvatska mislim jedino hrvatsko društvo, koje je kroz 7 godina diktature imalo odvažnosti da se odupre navali od strane režima i tako sačuva od ljage svoj hrvatski karakter.

Ne smije zato biti inteligentna Hrvata, koji ne bi bio članom Matice hrvatske i pomogao njezin procvat kupujući godišnja izdanja Matičinih knjiga.¹⁰

Ova je pohvala, često kao kuriozum spominjana u kasnijim raspravama o komesarijatu u Matici, uslijedila u ozračju političkog trijumfa HSS-a nakon svibanjskih izbora i sloma Jeftićeve vlade, trijumfa koji se držao ne stranačkom, već općenacionalnom, hrvatskom pobjedom.

S obzirom na političku situaciju koja je vladala za vrijeme diktature i neposredno prije izbora, takva pohvala uopće ne iznenađuje. Šest godina diktature zamrzlo je politički život države. Stranke su raspuštene i zabranjene, neposlušni političari poput Mačeka internirani, tvrdoglavi protivnici diktature zatvarani, a oni nesretniji i premlaćivani do smrti. Cenzura i teror učinili su javni život posve depolitiziranim, ispunjavajući novinske stupce frazama o jedinstvu i slavi njegova ostvaritelja, kralja Aleksandra. Ali tako se samo činilo. Jer u pozadini tih bezbojnih i jednoličnih vijesti događao se žustar politički život, svakidašnji život ljudi čije razgovore nikakve novine nisu spominjale. Unatoč diktaturi ili upravo zbog nje, život stanovnika Kraljevine Jugoslavije tekao je u ozračju politike. To više jer su događaji u Europi pokazivali potpunu suprotnost okamenjenome političkom stanju države: fašizam se u Italiji ustalio i počeo pokazivati dojmrljive rezultate, Austrijanci su krenuli njihovim stopama, u Francuskoj se vodila žestoka politička borba između pokreta srodnih fašizmu i starih stranaka praćena spektakularnim izmjenama vlada, u Njemačkoj su na vlast došli nacisti i u kratkome vremenu preobrazili državu, prijeteći da će to učiniti i s čitavom Europom. Prva polovina tridesetih godina bila je u okolini Kraljevine Jugoslavije, države u kojoj vrijeme kao da je stalo, razdoblje dramatičnih promjena. Bila je to pozornica prepuna događaja koja je nadomještala prazninu stvorenu diktaturom kralja Aleksandra. A sve to, jasno je, nije moglo proći bez odjeka među hrvatskim intelektualcima i političarima. Njemački je

¹⁰ HDA, 1567, fond MH, 2.6. Nakladna djelatnost, 2.6.5.1. Rukopisi biblioteka Matice hrvatske, 1937., kut. 135, letak naslova "Dr. Vladko Maček vođa hrvatskog naroda o Matici hrvatskoj" (nalazi se umetnut u recenziju br. 9, M. Ivšić, "Socijalni eseji"). Objavljen je u listopadu u *Omladini*, 3/1935, Zagreb, 1. U cjelini je naveden u: Blaž JURIŠIĆ, "Nad knjigom Jakše Ravlića: Matica hrvatska 1842. - 1962., Zagreb 1963", *Zadarska smotra*, 3/1992, 121. Tekst ili smisao poruke često je navođen u dijelovima u raznim Lukasovim govorima i spisima, npr. "Stogodišnja uloga Matice Hrvatske u političkokulturnoj povijesti hrvatskog naroda" (*Ličnosti - stvaranja - pokreti*, 249.), "O komesarijatu u Matici hrvatskoj (*Isto*, 187.), "Rad Matice hrvatske za hrvatsku narodnu i državnu misao" (*Isto*, 201.)

bio jezik starije naraštaja intelektualaca, školovanih u bivšoj Austro-ugarskoj monarhiji poput Filipa Lukasa, francuski opće poznat među mlađom inteligencijom, a talijanski zajednička baština hrvatskih intelektualaca iz primorskih krajeva i katoličkog svećenstva. Već je samo taj podatak dovoljan da nas upozori na utjecaj novih ideologija i pokreta koji su potresali versajsku Europu. Propašću diktature dogodilo se to da su se pod jednom strankom našli svi oni koji su nacionalni karakter Hrvatâ držali osnovom svoga političkog djelovanja, bez obzira na to jesu li bili zastupnici seljačke ideologije braće Radić, liberali, klerikalci i njima bliski simpatizeri novih europskih totalitarnih nacionalističkih pokreta, pa čak i marksisti. Ta je situacija više nalikovala razdoblju diktature nego dvadesetima: i u diktaturi i neposredno nakon nje ideološka je raznolikost bila prikrivena izvanjskom jednoličnošću. Trebao je još samo nestati zajednički neprijatelj, pa da taj diverzitet dođe do izražaja. Kako je neprijatelj kopnio polako, tako je polako dolazilo i do raskola; spomenuti letak govori nam da ga te 1935. godine još nije bilo. Ipak će u naknadnim sjećanjima mnogi hrvatski politički djelatnici upravo tu godinu isticati kao presudnu, onu u kojoj dolazi do kobnih političkih razmimoilaženja među Hrvatima.¹¹

Taj razdor vezan je uz općeeuropska politička i ideološka gibanja tijekom tridesetih godina. Na samome početku lomljenja diktature i ponovnog oživljavanja političkog života, u vrijeme kad je cjelokupna hrvatska nacionalna politička struja na području Kraljevine Jugoslavije koncentrirana pod vodstvom hrvatskoga seljačkog pokreta na čelu s Vladkom Mačekom, taj je sukob bio prikriven. To se reflektira i u odnosu Matičinih predstavnika i vodstva HSS-a: potvrde dobrih odnosa nalazimo u spomenutom Mačekovu pismu potpore u listopadu 1935. godine s jedne strane, te u priznanju Mačeka kao “vođe” Hrvata koje vodstvo Matice na nizu mjesta ističe tijekom 1935. godine, a dijelom i u prvoj polovici sljedeće godine.¹² I komunikacija između te dvije grupe je živa; Lukas se povjerava Mačeku na njegovu imanju u Kupincu,¹³ značajne osobe HSS-a poput Ive Šarinića, Izidora Škorjača i Rudolfa Hercega svraćaju u Maticu.¹⁴

Ideološki sukob se ipak počinje nazirati; u publikacijama Matice hrvatske s kraja 1935., a pogotovo tijekom 1936. godine, i to prije svega u krugu mlađih nacionalista na sveučilištu, izbijaju vidljivi znaci zastupanja nacionalizma srodnog nacionalističkim totalitarnim pokretima i ideologijama međuratne Europe. S druge strane, hrvatski seljački pokret, čvrsto organiziran u HSS-u, počinje naglašavati svoju “seljačku” ideologiju sve jače od kraja 1935. godine,

¹¹ Primjerice Vladko MAČEK, *Memoari*, Zagreb, 2003., 120., Eugen Dido KVATERNIK, “Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povijesti”, HR, Buenos Aires, 3/1952., 221., Tijas MORTIGIJA, “Prvi i zadnji puta kod dra Vlatka Mačeka (Prilog povijesti uloge hrvatske sveučilišne mladeži u našoj oslobodilačkoj borbi)”, *Hrvatska misao*, Zagreb, 11/1941., 576.

¹² *Dnevnik Blaža Jurišića*, 253., nadnevak 17. rujna 1935. Iz Jurišićeva je dnevnika razvidno da je Mačekov status “vođe hrvatskoga naroda” u to vrijeme bio neupitan.

¹³ *Isto*, 236.-238., nadnevak 26. kolovoza 1935.

¹⁴ *Isto*, 241.-244.

usporedno sa svojim jačanjem nakon političkog uspjeha na izborima u svibnju 1935. godine. Naime, kao rezultat slabljenja diktature i jačanja HSS-a, došlo je do niza poteza koji su seljačku ideologiju postavili u središte političkog života Hrvatske. Prije svega, došlo je do obnove Seljačke sloge pod vodstvom Rudolfa Hercega, čovjeka koji će u godinama koje dolaze slaviti za glavnog ideologa stranke. Uz njega, tu će ulogu igrati i Ivo Šarinić, čiju će knjigu "Ideologija hrvatskog seljačkog pokreta" 1935. godine izdati Redakcijski odbor za izdavanje "Ideologije hrvatskog seljačkog pokreta". Slijedit će je knjiga istog autora "Hrvatska seljačka demokracija" 1936., brošura Selo i umjetnost Zlatka Grgoševića, "Nacionalitet s materijalne i formalne strane" Josipa Gunčevića te čitav niz izdanja Seljačke sloge uglavnom posvećenih radu Antuna Radića. Pridružimo li tome novine Hrvatski dnevnik, te sociološka djela Dinka Tomašića,¹⁵ može se reći da je u drugoj polovici tridesetih godina došlo do pravog preporoda ideologije seljačkog pokreta.

Nesklopivost tih dvaju političkih svjetonazora doveli su ubrzo do prekida dotad složne sveze Matice hrvatske i njezinih predstavnika s vodstvom HSS-a i njezinim ideolozima. Tijekom razdoblja od 1936. do kraja 1938. godine sukob je izražen prije svega ideološki, a vidljiv je u međusobnim optužbama i prepucavanjima u publikacijama koje su izdavale dvije sukobljene strane. Prve se primjedbe odnosile na članke objavljene u Omladini, listu čije je izdavanje Matica preuzela od Hrvatskoga profesorskog društva nakon njegovog ukidanja. O tim člancima progovorio je na glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske krajem 1936. godine Stjepan Kranjčević, potaknuvši tako jednu diskusiju u kojoj se jasno nazirao ideološki sukob koji je u pozadini vrio. Sporni su tekstovi bili "Seljačko pitanje i njegovo rješenje D. Perića i "Mihovil Pavlek Miškina i Zrinski i Frankopani" Vilima Peroša.¹⁶ Za njih Kranjčević kaže da su "oprečni ideološkom shvaćanju HSS", a budući iza njih stoji Matica, da je "prema tome i Matica suglasna s takvim mišljenjem".¹⁷ U svome dopisu koji je na skupštini pročitao tajnik, Stjepan Kranjčević zahtijeva da Matica hrvatska uskrati daljnju potporu Omladini jer se "u tom listu već dulje vremena vodi sustavna kampanja protiv ideologije hrvatske seljačke stranke".¹⁸ I u tome je u pravu; list Omladina, prvo pod uredništvom Ante Cividinija (godište XIX., 1935./1936.), a pogotovo otkad je glavnim urednik postao Mile Starčević nakon lipnja 1936., uistinu je evoluirao u glasilo kritičara seljačke ideologije kakvu su propagirali Šarinić, Herceg, Grgošević, Gunčević i drugi. Zapravo, čitajući članke koji su do godišnje skupštine Matice hrvatske za godinu 1936. bili objavljeni u "Omla-

¹⁵ Riječ je o djelima Dinka TOMAŠIĆA, *Društveni razvitak Hrvata* (Zagreb 1937.) i *Politički razvitak Hrvata* (Zagreb 1938.). Prva je knjiga zbirka eseja objavljivanih uglavnom u *Savremenuku* tijekom 1936. i 1937. godine.

¹⁶ Vilim PEROŠ, "Mihovil Pavlek Miškina i Zrinski i Frankopani", *Omladina*, Zagreb, 2/1936, 71.-74.; D. PERIĆ (vjerojatno Djevoslav Perić), "Seljačko pitanje i njegovo rješenje", *Omladina*, Zagreb, 2/1935., 41.-45.

¹⁷ "Zapisnik godišnje skupštine Matice hrvatske držane dne 27. prosinca 1936.", u *Izveštaj Matice hrvatske za godinu 1936.*, Zagreb 1937., 48.-51.

¹⁸ *Isto*, 51.

dini”, možemo se začuditi zašto je Kranjčević na zub uzeo samo Perića i Peroša. U Perićevu slučaju to je bila više nego zakašnjela primjedba: njegovi članci na koje cilja Kranjčević objavljeni su u listopadu i studenome 1935. godine, a Perošev članak o Miškini predstavljao je napad na marksizam, a ne na ideologiju seljačkog pokreta. Zašto nije napao, primjerice, Dragutina Gjurića zbog njegova članka “Hrvatska kulturna pitanja”, “osvrta na razne edicije koje su u zadnje vrijeme izašle /.../ (djela Gunčevića, Šarinića, Grgoševića)”,¹⁹ ili Radovana Latkovića koji Lukasa naziva “duhovnim vođom cijeloga hrvatskog naroda”,²⁰ Ivu Hühna zbog njegove kritike Grgoševićeve brošure *Selo i umjetnost*,²¹ ili na kraju samog Lukasa zbog njegova govora u Čakovcu 16. veljače 1936., tiskanom u Omladini?²²

Te iste 1936. godine započelo je organiziranje pododbora Matice hrvatske koje je provodio Mile Starčević.²³ Ideju o ponovnome pokretanju rada Matičinih pododbora u svim većim hrvatskim mjestima iznio je u kasno ljeto 1935. Mile Starčević. Ideja nailazi na razumijevanje u Filipa Lukasa i Blaža Jurišića, i tako započinje proces koji će imati znatne političke posljedice.²⁴ Za njihovu ponovnu uspostavu najzaslužniji je Mile Starčević, čovjek koji će uz Lukasa i, od kraja 1938. godine, Milu Budaka, igrati najvažniju ulogu u svekolikom djelovanju Matice krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina. Uloga pododbora s vremenom će postati izrazito politička, dok će njihova kulturna djelatnost, poput prodaje Matičinih izdanja, organiziranja Dana hrvatske knjige po hrvatskim gradovima, publicističke i izdavačke djelatnosti, biti od sekundarne važnosti. Do kraja 1936. godine organizirana su tri pododbora u Zagrebu – građanski, ženski i sveučilišni – te u Čakovcu, Osijeku, Sisku, Karlovcu,

¹⁹ Dragutin GJURIĆ, “Hrvatska kulturna pitanja”, *Omladina*, Zagreb, 1/1936, 30.-39.

²⁰ Radovan LATKOVIĆ, “Hrvatski srednjoškolci i Matica Hrvatska”, *Omladina*, Zagreb, 1/1936, 20.-24.

²¹ Ivo HÜHN, “Selo i umjetnost (prikaz Grgoševićeve brošure “Selo i umjetnost” u nakladi SKLAD-a)”, *Omladina*, Zagreb, 2/1935, 49.-60.

²² Izvadak iz govora koji se otvoreno protivio seljačkoj ideologiji glasi: “Posljedica demokratskog principa bila je kod nas u tome, da su seljaci kod nas, kao najbrojniji stalež, preuzeli i dužnost, da nacionalni princip uz pomoć narodne inteligencije ostvare sa svim njegovim postulatima, a to u stvari naši seljaci i čine, pa je uzaludan pokušaj da se njihovu borbu svede na druge staze, ekonomske ili socijalne, i da se odvrte od prvotnog zadatka. Tako se piše ne samo s druge strane – koja bi htjela našu borbu iskriviti – nego i sa strane nekih tobožnjih naših ideologa, koji – bez poznavanja psiholoških i socioloških načela, na kojima se gradi narodna zajednica – tvrde da su naši seljaci – već po tome, što su seljaci – bliži srpskim seljacima, nego svojoj narodnoj inteligenciji.” (F. LUKAS, “Hrvatska narodna individualnost (Govor prigodom proslave 100. godišnjice narodnog preporoda u Čakovcu dne 16. veljače 1936.)”, *Omladina*, Zagreb, 6/ 1936., 193.-203.)

²³ Organiziranje Sveučilišnog pododbora Matice hrvatske započelo je u prvim mjesecima 1936. godine (“Hrvatski sveučilištarac, prilog Omladini br. 6”, *Omladina*, Zagreb, 6/1937, 231.-232. Datum izdanja nije naznačen, ali ovaj je broj *Omladine* izašao svakako poslije 18. veljače 1937.

²⁴ *Isto*, 238., nadnevak 27. kolovoza 1935., *Izveštaj Matice hrvatske za godinu 1935.*, 26. Rad pododbora Matice hrvatske zamro je za vrijeme diktature.

Samoboru, Šušaku i Varaždinu.²⁵ U to vrijeme ponajprije kulturnog djelovanja, mnogi će se od njih ubrzo pretvoriti u jezgre jedne nove političke struje, posve izvan utjecaja HSS-a. To će se pogotovo osjetiti osnutkom Sveučilišnog pododbora 1936. koji će u svoje redove primiti mladiće dotad organizirane u Studentsko društvo "August Šenoa". Taj je pododbor bio jedan od prvih osnovanih u Hrvatskoj, a među njima je, prema riječima njezina vodstva, zauzeo posebno mjesto. Prva godišnja skupština Sveučilišnog (u početku se spominjao kao Studentski) pododbora Matice Hrvatske održana je 13. listopada 1936. uz dvadesetak prisutnih članova. Iz obavijesti s toga skupa doznajemo da je njegov rad započeo u svibnju iste godine, uz vodstvo Radovana Latkovića, kojeg je na skupštini zamijenio kao prvi službeni predsjednik pododbora Zlatko Majtin.²⁶ Njegova je svrha bila "okupiti hrvatsku nacionalističku omladinu i odgojiti je tako, da postane disciplinirana narodna inteligencija",²⁷ ili još preciznije da se "bori /.../ u prvom redu protiv komunizma, koji /.../ predstavlja najveću opasnost da oslabi svijest i snagu hrvatskog naroda".²⁸ Iz Hrvatskog sveučilištarca, priloga Omladine posvećenog radu Sveučilišnog pododbora, doznajemo da su Matičini sveučilištarci sudjelovali na komemoraciji u povodu 40-godišnjice smrti Ante Starčevića i na Danima hrvatske knjige, manifestacije koja će se od 1936. u organizaciji Matice hrvatske održavati svake godine. Uz to, organizirali su i tjedne sastanke neformalnog karaktera, na kojima bi se raspravljalo o političkim problemima različite tematike. Tako su 1936. bile održane rasprave o radničkim pokretima u Hrvatskoj, o problemima radnika, o Hitleru, o novom ustavu SSSR-a, o privatnom vlasništvu, o kinu, o arhitekturi na selu, o "smjernicama rada hrvatske omladine".²⁹ Sveučilišni pododbor Matice hrvatske bio je jedan od organizatora Hrvatske akademske nacionalističke lige (HANL) osnovane 20. studenoga 1936. čiji su članovi bili već postojeći studentski klubovi: Udruženje sveučilištarki, Sveučilišna udruga "Matija Gubec", Kulturno akademsko društvo "August Šenoa", Hrvatsko katoličko akademsko društvo "Domagoj" i tek osnovani Hrvatski akademski klub "Eugen Kvaternik".³⁰ Do

²⁵ *Izveštaj Matice Hrvatske za godinu 1936.*, 30. U izvještaju tajnika greškom stoji "đački" umjesto "sveučilišni" dok se sveučilišni odbor koji je osnovan te godine ne spominje. Đački odbor odnosio bi se na srednješkolske pododbore, koji su također osnovani u to vrijeme. Radovan Latković spominje osnivanje pododbora u III. Realnoj gimnaziji u Zagrebu 1934. godine. Taj podatak iz njegovih sjećanja mora biti zabuna, jer je ideju o osnovanju pododbora Mile Starčević objalodanio krajem ljeta 1935. Stoga je u Latkovićevim sjećanjima trebalo stajati jesen 1935., a ne 1934. godine. (Radovan LATKOVIĆ, *Živjeli smo i borili se za Hrvatsku*, Zagreb 2001., 10.)

²⁶ Radovan LATKOVIĆ, "Godišnja skupština Studentskog pododbora", *Omladina*, Zagreb, 2/1936, 94.

²⁷ "Hrvatski sveučilištarac, prilog Omladini br. 6", *Omladina*, Zagreb, 6/1937., 231.-232.

²⁸ Radovan LATKOVIĆ, "Godišnja skupština Studentskog pododbora", *Omladina*, Zagreb, 2/1936, 94.

²⁹ "Hrvatski sveučilištarac, prilog Omladini br. 6", *Omladina*, Zagreb, 6/1937., 231.-232.

³⁰ Klub "Eugen Kvaternik" bio je tijekom dvadesetih društvo studenata vezanih uz Hrvatsku stranku prava, u kojoj su djelovali Mila Budak, Branimir Jelić i Eugen Dido Kvaternik (Matija KOVAČIĆ, *Od Radića do Pavelića. Hrvatska u borbi za svoju samostalnost. Uspomene jednog novinara*, München-Barcelona, 1970., 44., 45.). No još je najzanimljiviji slučaj udruge "Matija

uspostave Banovine Hrvatske pododbori će postati čvrsta središta okupljanja nacionalista povezanih s Ustaškim pokretom, pri čemu se svojim značenjem i svojom izravnošću ističe Sveučilišni pododbor u Zagrebu.

1.2. Otvoreni sukob

Ono što se naziralo tijekom 1936. godine, dogodit će se 1937. godine. Primjedbe Matičinu radu više nisu ograničene na primjedbe pojedinih sljedbenika seljačke ideologije u sklopu Matice hrvatske, već dolazi i do otvorenih sukoba. Prvi se dogodio 28. veljače 1937., na obljetnicu smrti Ante Starčevića, kada dolazi do napada na ured Hrvatskog dnevnika. Odbornici Matice tada sazivaju izvanrednu sjednicu zajedničkog odbora. Na njoj se čuju primjedbe na prigodni govor Filipa Lukasa. U njemu ćemo naći misli o narodu kao organizmu “u kome su urali pojedinci”, o narodu kao “etnobiološkoj” ali i “duhovnoj vrsti”,³¹ o “stvaralačkim pojedincima” koji, za razliku od “gomile”, “stvaraju djela trajnije poviestne vrijednosti”, o neprirodnosti mirotvorstva i potrebi borbe, o “pokvarenosti gospode”, naglašavajući kako u slučaju gospode treba izbje-gavati generaliziranje kakvo je učinio Stjepan Radić, zatim o narodnom načelu koje se s načelom samoodređenja “stapa u jedno” “po kojemu svaki narod ima pravo da se organizira u državu /.../ i da u njoj bude gospodar”, o promašenosti slavenske solidarnosti i slavenstva kao političkog pojma što potkrijepljuje primjerom Rusa, Slovenaca i naravno Srba, o jugoslavenstvu i na kraju o staležima i njihovu mjestu u tvorbi nacije, s naglaskom na odnosu seljaka i građana. Njegovo isticanje uloge gradskoga staleža u naciji, koji seljačkome tradicionalizmu pridodaje potrebnu dozu idealizma, pa stoga i vrijednost gradske kulture pri stvaranju nacije, bilo je jasno upereno protiv tada uobičajenih stajališta sljedbenika seljačkog pokreta o “seljačkoj autohtonoj, narodnoj kulturi” suprotstavljenoj “gradskoj civilizaciji”. Sukob je zatim uslijedio i u vezi s knjigama koje je Matica hrvatska izdala u ediciji Mala knjižnica (urednik Mile Starčević) “Današnja Njemačka” Ernesta Bauera i “U svijetu paradoksa” Vinka Kriškovića.³² Kriškovićeva knjiga izdana je u prosincu 1937. godine. Tu su na jednome

Gubec”. Kovačić navodi za tu udruhu kako je okupljala studente simpatizere HSS-a, što nije točno. Svjedoci događaja u drugoj polovici tridesetih godina napominju kako je ta udruga bila gotovo nepoznata široj javnosti. U elaboratu “Ustaški pokret od 1918. do 1941.” stoji za tu udruhu: “Od 1936. godine postoji u okviru sveučilišta i akademsko društvo “Matija Gubec”, za čiji se rad dugo vremena t.j. sve do osnutka NDH 1941. nije skoro ništa znalo. Bilo se uvjerenja da društvo stoji na pozicijama HSS-a i izučava ideologiju te stranke /.../ No 1941. godine ustanovilo se je, da je upravo to društvo bilo centar izobrazbe diverzanata i atentatora /.../” (Mario JAREB, *Razvoj i djelovanje Ustaškog pokreta od nastanka do travnja 1941. godine*, /doktorska disertacija/, Zagreb 2003., 366. bilj. 1609.).

³¹ Govor je tiskan pod naslovom “Poviestno djelo Ante Starčevića”, u F. LUKAS, *Ličnosti – stvaranja - pokreti*, 35.-57.

³² Ernest BAUER, *Današnja Njemačka*, Zagreb 1937. Djelo je napisano u rujnu 1936., a izdano sljedeće godine. Premda Bauer naglašava da “se u svom izlaganju po mogućnosti klonio svake riječi, koja bi se mogla tumačiti kao pristajanje ili odbijanje makar koje od ovdje izloženih misli, a ograničio se samo na to, da mu slika moderne Njemačke ispadne što vjernije”, popis literature

mjestu skupljene misli koje je on već objavljivao u Hrvatskom kolu. U knjizi ogleda koji nose podnaslov "Slike sadašnjice" njegova je nesklonost seljačkoj ideologiji razrađenija, izravnija, ali nipošto iznenađujuća.

Seljaci su "narod" - jesu, ta šta bi bili drugo, ali narod su i radnici, i obrtnici, i trgovci, i "kaputaši" i svi, što se broje među Hrvate. Nu, kažu, seljacima ima da pripada sva vlast, treba da budu "subjekti", gospodari - ne samo svoji, nego i svih drugih. A hoće li to, treba da osnuju neku zajednicu, neko političko tijelo poput općine, autonomne pokrajine, države, jer se samo tako mogu organizirati, da bi vršili javnu vlast nad drugima. Imaju za to ugled, staru našu feudalnu državu. Treba tek da je obrnu, da oni budu "politički narod", što su prije bili plemići i povlaštene staleške korporacije, a neseljaci da budu u sponama podanstva, kako su prije bili seljaci. Nu zar mogu danas, u ovo novovjeko doba, neseljaci biti tek drvosječe i vodonoše seljaka? Je li takova seljačka država, autonomna pokrajina, općina moguća u naše doba, kad i Lenjin, i Mussolini, i Hitler osnivaju svoju totalitarnu državu na demokratskoj jednakosti podanika? Bez ove demokratske jednakosti, gdje pojedini staleži, klase, zvanja ne osnivaju nikakovih prava, ne da se danas držav-nopravna tvorba ni zamisliti, ako hrvatski narod ima da bude državni, politički.³³

Ova porazna analiza seljačke ideologije nastavlja se tvrdnjom da seljaci, puk, masa, nisu sposobni vladati i upravljati sudbinom društva na opće dobro, a potkrepljena je primjerima "kako se u neuka naroda demokracija izopači u bezakonje i pljačku".³⁴

Do listopada 1937. godine bit će zacrtan politički put kojim će se kretati Maček i HSS. Taj će put svoj konačan smjer utvrditi 8. listopada nakon sporazuma između SDK na čelu s Mačekom i srpskih opozicijskih stranaka, unatoč protivljenju hrvatske desne političke struje. Do tada je u tu političku struju, kao posljedica svih nesporazuma i međusobnog nepovjerenja koje se naziralo u dnevnome tisku i časopisima, bila uvrštavana i Matica hrvatska i njezini pododbori. Matica hrvatska, treba dodati, pri tome nije bila jedino stredište političke djelatnosti oporbene hrvatskome seljačkom pokretu, ali je svakako bila jedno od najvažnijih. Otprilike u to vrijeme Maček upućuje naputak svojim stranačkim podređenima da inzistiraju na seljačkoj demokraciji kao povezni-

koji je na kraju knjižice naveden - uz Hitlerov *Mein Kampf* i još dvije zbirke njegovih govora, tu su i djela Josepha Goebbelsa, djelo Moellera van der Brucka *Das dritte Reich* i neka manje poznata službena izdanja - kazuje nam tko je zaslužan što je slika oslikana sjajnim bojama. Na tu činjenicu upućuje i pisac rubrike *Hrvatski dnevnik* u HD, Zagreb, br. 575., 15. XII. 1937., 5. Možda je s time u vezi i podatak da su članci Ernesta Bauera objavljivani u "poluslužbenom glasilu" njemačkog ministarstva vanjskih poslova *Monatshefte für auswärtige Politik* (v. "Politički članci Ernesta Bauera u njemačkim časopisima", HR, Zagreb, 6/1939., 331.). Objavljivanje te knjige u Maloj knjižnici Matice hrvatske izazvalo je val kritika i u listovima *Nova riječ* i *Obzor* (v. Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu*, Zagreb, 2004., 419.).

³³ Vinko KRIŠKOVIĆ, *U svijetu paradoksa*, 1. ogledi, Zagreb 1937., 96., 97.

³⁴ *Isto*, 99.

ci, sredstvu zbližavanja sa srpskim seljacima.³⁵ Godina 1938. koja slijedi bit će za Mačeka puna neizvjesnosti i sukoba, godina, kako on kaže u svojim sjećanjima, konačnog prekida s nacionalističkom političkom strujom među Hrvatima.³⁶ Kao potvrda Mačekovu mišljenju, u tom pogledu 1938. godina zauzima posebno mjesto. Ako je suditi prema odnosu Mačeka i vodstva Matice hrvatske, može se reći da je službeni prekid započeo s prvim danima 1938. godine. Kao odgovor na knjigu Vinka Kriškovića, Vladko Maček je u uvodniku novogodišnjega broja Hrvatskog dnevnika Maticu hrvatsku smjestio izvan svoga političkog puta.³⁷ Nakon održane glavne godišnje skupštine Matice hrvatske 12. prosinca 1937., od komentatora domaćih događaja u Hrvatskom dnevniku uslijedio je pravi ultimatum Matici, kojemu je kao povod poslužila spomenuta knjiga Vinka Kriškovića *U svijetu paradoksa*, koji započinje upitom: "Kako je Matica Hrvatska mogla i smjela izdati ovakvu knjigu?"³⁸ Bio je to pečat na sve događaje u 1937. godini, tijekom koje se Matica u listovima HSS-a i njezina saveznika SDS-a pretvorila u suparnika.

Unatoč postojanju ideološkog sraza, u razdoblju do 1938. godine ne može se reći da je opozicija HSS-a bila politički formirana. Tu opoziciju predstavlja nacionalistička politička struja u ondašnjoj Hrvatskoj u sklopu koje se u to vrijeme počinju profilirati politička središta više ili manje neovisna o tada jedinoj hrvatskoj političkoj organizaciji neovisnoj o HSS-u - Ustaškom pokretu u emigraciji. Ta središta su okupljali mladih, politički iznimno aktivnih intelektualaca, i to Šimrakova Hrvatska straža i njoj bliska Hrvatska smotra koju je pokrenuo Kerubin Šegvić a uređivali je Vilko Rieger i Ivo Oršanić, Nezavisnost Stjepana Buća (prvi je broj izašao 24. veljače 1938.) i Matica hrvatska pod vodstvom Filipa Lukasa. Ova su središta tada međusobno u vezi; povezuje ih oporbeni status prema najjačoj hrvatskoj stranci, jedinome pravome političkom predstavniku Hrvatâ, povezuje ih sklonost modernim europskim nacionalističkim autoritativnim pokretima i s tim u vezi antiliberalizam i antimarksizam. Pogotovo su izražene veze između mladih intelektualaca okupljenih u Sveučilišnom pododboru Matice hrvatske i onih u Hrvatskoj smotri, zvanih "klerikalcima": imena koja čine poveznicu su Ivan Oršanić, Dušan Žanko, Franco Sulić, Vilko Rieger, Vinko Nikolić, Tijas Mortigija, Marko Čović, Radovan Latković, Ivona Maixner, uz starije intelektualce koji će tijekom druge polovice tridesetih objavljivati članke u Hrvatskoj smotri i djelovati u Matici poput Milana Ivšića, Eugena Sladovića, Stjepana Zimmermanna i drugih. Ta će se veza tijekom tog razdoblja još više učvršćivati, toliko da se može govoriti o fuziji

³⁵ Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, Knjiga prva, 330.

³⁶ V. MAČEK, *Memoari*, 174.

³⁷ Maček u članku govori: "Vjerujem, da nije daleko čas, kada će naša povijest kao žalosnu iznimku spominjati one inteligente, koji se vladaju tako, kao da im je zadaća što dulje sprečavati sljubljanje inteligencije sa svojim narodom. Među takove nažalost spadaju i današnji gospodari Matice hrvatske, koja je Kriškovićevu knjigu i izdala" (V. MAČEK, "U svijetu paradoksa", HD, Zagreb, br. 590, 1. I. 1938., 17.; "Dr Vladko Maček o Kriškovićevoj knjizi i Matici Hrvatskoj", *Nova riječ*, Zagreb, br. 60., 5. I. 1938., 6.).

³⁸ "Hrvatski dnevnik", HD, Zagreb, br. 575., 15. XII. 1937., 5.

tih dvaju središta u jednu jezgru. Takvoj slici pridonijet će dolazak ustaških povratnika iz emigracije. Najznačajniji od tih bio je Mile Budak, čije će knjige izlaziti u izdanjima Matice hrvatske, a on će vrlo brzo postati njezin istaknuti član. Premda je ideološki sukob 1937. godine postao osobito izražen i neupitan u nizu međusobno optužujućih članaka objavljivanih u glasilima Matice hrvatske i HSS-a, možemo ustvrditi da tek dolaskom povratnika iz Ustaškog pokreta u emigraciji, prije svega Mile Budaka, i njihova djelovanja u sklopu Matice hrvatske i njezinih pododbora taj raskol počinje dobivati političku formu u kojoj se prepoznaju dvije glavne političke struje hrvatske politike krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina 20. stoljeća. Mjesto Matice u to je vrijeme čvrsto i nedvosmisleno u sklopu nacionalističke opozicije HSS-u.

1.3. Matica hrvatska u Banovini Hrvatskoj

Uspostavom Banovine Hrvatske sukob će se intenzivirati. Kao svojevrsan odgovor nacionalističke opozicije Matica je objavila knjigu "Narod i zemlja Hrvata" Mladena Lorkovića, još jednog od istaknutih ustaških povratnika. Da je doista riječ o komentaru na Mačekov sporazum s regentom Pavlom i Cvetkovićevom vladom kojim je stvorena Banovina Hrvatska svjedoči nam naslov strojopisa "Banska Hrvatska".³⁹ Do rujna 1939., kada se Lorković vratio u Zagreb, spomenuto je djelo već bilo gotovo, kako nam potvrđuju članci izdavani u Hrvatskoj reviji od veljače 1939. godine, a koji će biti izvršteni u Lorkovićevu knjigu. Zapravo, Lorkovićeви su članci nalazili put do Hrvatske davno prije jer već od siječnja 1938. godine nalazimo njegov pseudonim Junius u Hrvatskoj reviji,⁴⁰ te opet u istom časopisu od veljače 1939. i u travnju 1939. u Hrvatskom narodu i Hrvatskoj smotri.⁴¹ Cilj je te knjige bio pokazati kako je osnivanje Banovine politički promašaj sudbonosnog značenja, jer ostavlja izvan svojih granica vrlo velik dio – prema Lorkoviću – hrvatskog prostora. Lorkovićevo se djelo mora promatrati u kontekstu problema Bosne, odnosno Vrbaske i dijela Drinske banovine, koji je iskrsnuo još tijekom pregovora o stvaranju Banovine. Kao rezultat toga previranja pojavit će se 22. travnja 1939. deklaracija o Bosni i Hercegovini koju su zajednički sastavili sveučilištarci nacionalisti udruženi u Narodnu uzdanicu, KAD "August Šenoa", HKAD "Domagoj", Sveučilišni po-

³⁹ HDA, 1567, fond MH, 2.7. Nakladna djelatnost, 2.7.5.1. Rukopisi biblioteka Matice hrvatske, 1939., kut. 139, br. 39/1939, Lorković, Banska Hrvatska. O tome v. Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković. Ministar urotnik*, Zagreb, 1998., 31.

⁴⁰ Riječ je o eseju u tri dijela naslova "Stvaranje Države SHS pred mirovnom konferencijom u Parizu" u HR 1, 2, 3/1938.

⁴¹ Problem s pseudonimom Junius jest što su izgleda postojala dva čovjeka koja su koristila istim pseudonimom. Jedan je Lorković, a drugi je vjerojatno Vinko Krišković. Taj je pseudonim Krišković preuzeo iz naslova svoje knjige *Pisma Juniusova*, izdane u Zagrebu 1917., i pod njim je vjerojatno objavljivao svoje članke u *Obzoru* tijekom 1939./40. S tim u vezi v. "Pametna glava – slaba kičma. Ko je Junius?", *Nova riječ*, Zagreb, br. 123., 20. IV. 1939., 8. i "Oko Juniusa", *Nova riječ*, Zagreb, br. 125., 4. V. 1939., 8.

dodbor Matice hrvatske i Udruženje sveučilištarki te je odaslali Mili Budaku, upravi Matice hrvatske, glavnom odboru "Napretka", glavnom odboru Narodne uzdanice, reis-ul-ulemi Fehimu Spahi, zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu, vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću i konzulatima u Zagrebu.⁴²

Iz Lorkovićeve se djela može iščitati još jedna kritika seljačkoga pokreta, kritika koja je prikriivena povijesnim izlaganjem, ali koja se jasno uklapa u dotadašnja ideološka razmatranja hrvatskoga nacionalizma i ispunjenja njegovih zahtjeva. Lorkovićeve povijesna interpretacija hrvatske etnogeneze po kojoj su prvo Hrvati bili jedan neslavenski, ratnički sloj, "ferment iz kojeg je niknula državna formacija", "neslavenska naslaga, koja je prekrila i organizirala slavenske mase", upućuje nas na već spominjani ideološki sukob modernoga hrvatskog nacionalizma i seljačke ideologije. Predstavljenu historiografsku sliku možemo sebi predočiti kao suvremeni sukob borbene, nacionalističke političke organizacije protiv jedne miroljubive, pasivne stranke čiji su ideološki korijeni zapleteni u istrošenome (sve)slavenstvu. Predstava Slavena kao mirnih poljodjelaca, "sužanja Gota i Avara" koji pokazuju "malo političke i državne snage" tako je očito upućena na sliku koja je pripisivana hrvatskome seljačkom pokretu. S druge su strane pravi Hrvati – zapravo ustaše - čija je ratnička organiziranost jedina mogla osloboditi "sužnje" od njihovih neprijatelja, Avara - zapravo Srba - i dovesti do stvaranja hrvatske države koja je jedina jamac za održanje hrvatskog imena – odnosno, prema mišljenju nacionalista, do stvaranja hrvatske nacije.

U razdoblju kratkotrajnog postojanja Banovine Hrvatske ideološka značajka sukoba između nacionalističke opozicije, u sklopu koje djeluje Matica hrvatska, i HSS-a ustupa mjesto političkoj. Štoviše, čini se da je u Banovini Hrvatskoj ideološki raskol vrlo nejasnih rubova; iz Matice se povremeno čuju glasovi koji zastupaju i liberalna stajališta,⁴³ dok se interpreti seljačke ideologije počinju diskurzivno približavati modernim nacionalističkim totalitarizmima i udaljavati od liberalnih postavki, koje su bez sumnje bile utkane u političku tradiciju hrvatskoga seljačkog pokreta. To približavanje nije samo diskurzivno, već je vidljivo i u sustavu vladavine koji se razvijao u Banovini Hrvatskoj. Gušenje političke oporbe koju je banska vlast provodila od samog početka uspostave Banovine postala je uobičajena praksa, koja, premda se može objasniti političkim okruženjem, užim – jugoslavenskim - i širim – europskim - u kojem se Banovina Hrvatska tada nalazila, kao i agresivnošću i totalitarnom naravi nacionalističke oporbe, ipak mora biti konstatirana. Upravo se time može objasniti uvođenje komesarijata u Maticu hrvatsku, potez banske vlasti koji je u to vrijeme uistinu morao djelovati skandalozno. Ali zato vidimo Maticu hrvatsku kako stoji kao jedino preostalo djelatno središte nacionalističke oporbe banskoj vlasti, koja je do tada redom izvršila zabranu djelovanja Bućeve Neza-

⁴² Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942. (pretisak Zagreb, 1992.), 607.

⁴³ Prije svega se to odnosi na knjižicu mladoga filozofa Julija Makanca, "O podrijetlu i smislu države". Riječ je o filozofskim raspravama o društvenim problemima onoga doba u kojima se Makanec nedvosmisleno zauzimao protiv totalitarnih pokreta i ideologija.

visnosti i njegove Hrvatske antikomunističke lige, kako je glasio zadnji službeni naziv te političke skupine, zatim Budakova Hrvatskog dnevnika, zatim nacionalističkih sveučilišnih društava krajem akademske godine 1939./40. i na kraju "Uzdаницe". Krajem 1939. godine pokušao je udar na samo vodstvo Matice. Na kraju glavne godišnje skupštine Matice hrvatske za tu godinu, nakon Lukasova govora i izvještaja tajnika, jedan je od prisutnih članova, Nikola Andrić, predložio slanje brzojavnih pozdrava predsjedniku HSS-a Vladku Mačeku i banu Ivanu Šubašiću. Na to se javio Matija Mintas, nekada i sam član HSS-a i jedan od prvih koji se od te stranke udaljio, na samim počecima razdora, u jeseni 1935. godine.⁴⁴ On se tome prijedlogu suprotstavlja i traži da se o njemu glasuje, u čemu ga podržava mladi Tijas Mortigjija.⁴⁵ Prijedlog na glasovanju nije prošao: od nazočnih 80 za pozdrav je glasovalo najviše 35.⁴⁶ Prema svjedočenju Blaža Jurišića, već je i prije prijedloga Nikole Andrića među skupštinarima došlo do nagovještaja sukoba, što bi moglo značiti da su predlagачи znali da od brzojavnih pozdrava vjerojatno ništa neće biti.⁴⁷ Rezultati glasovanja za novu, odnosno staru upravu na čelu s Lukasom, za upravu u kojoj mladi nacionalisti, vrlo aktivni, pogotovo u pododborima Matice hrvatske u Zagrebu i drugim hrvatskim mjestima, zamjenjuju starije odbornike, pokazali su banskoj vlasti kako se problem Matice hrvatske ne može riješiti proceduralnim putem, već samo prisilom. A to sasvim sigurno nije bilo nikakvo iznenađenje. Zbog toga se može zaključiti da je komesarijat uveden u Matici početkom 1941. godine bio očekivani nastavak politike ušutkavanja političke opozicije hrvatskom seljačkom pokretu, odnosno banskoj vlasti. I više od toga: to je bila kulminacija svih događaja, ideoloških neslaganja utjelovljenih u političkim strujama koje su se u hrvatskom društvu razvijale od vremena diktature. U tom svjetlu treba promatrati Lukasov govor održan te nedjelje potkraj 1940. godine. Premda je bio samo izgovor za udar, u njemu su doista sadržani svi bitni razlozi sukoba između dvaju političkih smjerova.

Početak 1941. godine, kada postaje jasno da se prevrat u vodstvu Matice hrvatske ne može izvesti legalnim putem, iznutra od samih Matičinih odbornika i članova, banska vlast ukida staru upravu na čelu s Filipom Lukasom i nadomješta je prisilom upravom na čelu s Antom Martinovićem, dotad manje poznatim djelatnikom Seljačke sloge. Ali taj pokušaj lomljenja posljednjeg uporišta nacionalističke oporbe preostalog u Banovini nailazi na prepreku – na bojkot gotovo svih članova i pododbora Matice hrvatske. Taj zastoј nije bio posvemašan: u tom razdoblju i dalje je izlazio matičin mјesečnik Hrvatska revija

⁴⁴ Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, Knjiga 1, 406.

⁴⁵ HDA, 1567, fond MH, 2.2. Zapisnici sjednica, 2.2.7.1. Glavna skupština 1936.-1949., kut. 45, glavna godišnja skupština 31. prosinca 1939.

⁴⁶ *Dnevnik Blaža Jurišića*, 289., 290.

⁴⁷ Taj je događaj unio poprilično nemira u vodstvo Matice hrvatske. Tada prvi put među njima kola bojazan od mogućeg uvođenja komasarijata od banske vlasti u Maticu. Filip Lukas toliko je pogođen tim događajem da pomišlja o ostavci: "Jučerašnji dan je početak Matičine dakadence" - povjerit će se Lukas Jurišiću. Znakovito je da Lukas čeka Milu Budaka, koji je tijekom praznika boravio u Lici, da se s njime posavjetuje o tome što treba raditi. (*Dnevnik Blaža Jurišića*, 289.)

čije je uređivanje potpisao “redakcioni odbor” umjesto dotadašnjeg urednika Blaža Jurišića;⁴⁸ tiskana je knjiga Antuna Barca “Književnost i narod” koju je opet uspostavljena stara uprava dala u prodaju, dok u tisak dan rukopis Josipa Frajtića “Sumrak i svitanje” nikad nije ugledao svjetlost dana među Matičinim izdanjima. Prema riječima komesara Ante Martinovića, koje je pri primopredaji Matičine imovine izrekao staroj upravi, i izjavama namještenika zaposlenih u Matici, u razdoblju komesarijata radilo se još i na pripremi za tisak onih djela koje je stari odbor prihvatio na svojoj zadnjoj sjednici, glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske koja je održana 29. prosinca 1940.⁴⁹ Ali bojkot članova radnika Matice prijetio je da taj djelomični zastoj vrlo brzo pretvori u potpunu obustavu njezine izdavačke djelatnosti. Ne može se reći da je taj zastoj bio namjera prisilne uprave; naprotiv, komesar Martinović trsio se pokrenuti rad Matice i privoljeti njezine suradnike da svojim djelima i dalje pridonose književnoj produkciji Matice hrvatske koja je u posljednjih nekoliko godina uistinu bila zavidna. U pozadini tih nastojanja svakako je bio i politički razlog: banska bi vlast suradnjom nove uprave s književnicima i znanstvenicima koji su svoja djela dotad objavljivali u izdanjima Matice hrvatske pokazala nemoć njoj suprostavljene političke struje među hrvatskom inteligencijom i još jednom potvrdila svoj znatan utjecaj i vlastitu sliku sveobuhvatne stranke hrvatskoga naroda. U tri mjeseca prisilne uprave, primljena su tek dva rukopisa za knjige i dva rukopisa članaka za Hrvatsko kolo, recenzenti su odbijali pregledavati rukopise, svi su pododbori Matice hrvatske odbili suradnju s komesarom,⁵⁰ dok je pokušaj ustroja novog odbora stalno propadao, i to vrlo glasno jer su zagrebačke novine događajima oko komesarijata davale prilično publiciteta. Tako su se izmjenjivale vijesti o prihvaćanju mjesta odbornika Matice hrvatske praćene demantijima, u kojima su se spominjala imena Ivana Esiha, Luke Perkovića, Ive Kozarčanina, Franje Fanceva, Julija Benešića, Antuna Barca, Ive Hergešića, Nikole Andrića, Stjepana Ivšića,⁵¹ imena dotadašnjih članova Matice hrvatske

⁴⁸ Prva dva broja *Hrvatske revije* za godinu 1941. pripremio je za izdavanje staro uredništvo na čelu s Blažom Jurišićem. Prvi izlazi prije uspostave komesarijata, drugi neizmijenjen izlazi pod novom upravom, treći broj uređuje “redakcioni odbor”, dok broj četiri biva “napola gotov”, zatim uređen pod vodstvom novoga urednika Marka Čovića, kako nas izvještava novi urednik na zadnjoj stranici *Hrvatske revije* br. 4. za godinu 1941. (*Hrvatska revija* /dalje: HR/, Zagreb, 4/1941). Vjerojatno se pod službenim nazivom “redakcioni odbor” kriju Franjo Jelašić, koji je imao potrebnog iskustva u uredničkom poslu jer je do 1940. godine bio urednik *Hrvatskog kola*, te Milivoj Farkaš koji je od Blaža Jurišića 22. siječnja preuzeo “sve rukopise i ostale predmete uredništva *Hrvatske revije* (*Izvještaj Matice Hrvatske za godinu 1940. i 1941.*, Zagreb 1942., 102.)

⁴⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), 1567, fond Matice hrvatske (dalje: MH), 2.2.13. Zapisnici zajedničkog odbora Matice hrvatske (1941-1947), kut. 60, IV. Privremeni tajnik književnog odbora čita izvještaj o komesarijatu u Matici hrvatskoj

⁵⁰ Dva Matičina pododбора u Zagrebu – građanski i sveučilišni - predali su preko svojih predstavnika komesaru Martinoviću sav inventar 15. siječnja (*Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1940. i 1941.*, Zagreb 1942., 102.)

⁵¹ *Dnevnik Blaža Jurišića*, (ur. Biserka RAKO), Zagreb 1994., 302.-304. i Filip HAMERŠAK, “Komesarijat u Matici hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 35/2003., br.3., 850,

za koje je postavljeni upravitelj procijenio da na njih može računati i kojima je nastojao oformiti novu upravu. Kako je komesar Martinović bio iz Sarajeva, nastojao je privoljeti neke od svojih znanaca iz Bosne da pošalju svoje radove, uglavnom etnografske tematike, kao i zbornik o Bosni koji je, u dogovoru sa starom Matičinom upravom, trebao urediti Muhamed Hadžijahić. Na kraju je i od njih dobio odgovor o odbijanju suradnje s prisilom upravom Matice hrvatske.⁵² Razvoj događaja upućivao je da će rad Matice posve zamrijeti, što ne ide na ruku banskoj vlasti i novome Matičinu upravitelju. Nemogućnošću sastavljanja nove uprave, nesposobnošću pokretanja kulturne djelatnosti jedne tako cijenjene, utjecajne i snažne kulturne institucije kakva je bila Matica hrvatska, banska je vlast, a posredno i vodstvo HSS-a, pokazalo svoju nemoć kada je u pitanju bila mobilizacija intelektualnog sloja ondašnje Hrvatske.

2. Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Upravo je predratno razdoblje, u kojemu se Matica profilirala kao nacionalistički centar, kako u ideološkom smislu tako i u njezinoj ulozi u konstruiranju mreže političke oporbe HSS-u, označilo Maticu i njezine djelatnike kao bliske suradnike Ustaškog pokreta nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Mnogobrojni će Matičini suradnici, a dio njih je već i prije uspostave NDH pripadao Ustaškom pokretu, biti uklopljeni u državne strukture nove države. To pogotovo vrijedi za intelektualce, kojih je u Ustaškom pokretu koji se razvijao u emigraciji bilo vrlo malo.⁵³ Jedan od njih, Antun Bonifačić, u svojim će sjećanjima skupinu intelektualaca koji su se okupljali u Matičinim pododborima nazvati "hrvatskom elitom", "vladajućom klasom" nove države.⁵⁴ To prije svega vrijedi za institucije čija je zadaća trebala biti usmjeravanje kulturne politike, poput Ministarstva narodne prosvjete. Ministar je cijenjeni suradnik, odbornik i jedan od glavnih osoba Matice - Mile Budak. Njegov je tajnik, dakle drugi čovjek u ministarstvu, mladi književnik oštra pera - Marko Čović.⁵⁵ Već na samim počecima, od 9. kolovoza 1941. godine, u spomenutome ministarstvu zatičemo i drugoga istaknutog odbornika Matice hrvatske, Milu Starčevića, kao pročelnika Odjela za promicanje prosvjete.⁵⁶ U Ministar-

⁵² HDA, 1567, fond MH, 2.2.13. Zapisnici zajedničkog odbora Matice hrvatske (1941. -1947.), kut. 60, IV. Privremeni tajnik književnog odbora čita izvještaj o komesarijatu u Matici hrvatskoj.

⁵³ Prema informacijama jugoslavenske policije u ustaškoj organizaciji u Italiji tijekom druge polovine tridesetih bilo je 17 studenata i 2 novinara (N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 30.). Pribrojimo li tom broju među moguće intelektualce i trgovce, oficire i sl., broj neće biti veći od 50 osoba s višom naobrazbom od otprilike 500, koliko je iznosio sveukupan broj ustaša u Italiji (M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 438.).

⁵⁴ Kao njihove "stvaratelje" Bonifačić će na istome mjestu navesti Filipa Lukasa, Milu Starčevića, Milu Budaka i Mladena Lorkovića (Antun BONIFAČIĆ, "Smrt Mile Starčevića", HR, Buenos Aires, 2/1953, 161., 162.).

⁵⁵ Čović je tajnikom imenovan 20. travnja ("Hrvatski književnik Marko Čović imenovan tajnikom", HN, Zagreb, br. 67, 20. IV. 1941., 11.).

⁵⁶ Slavko JEŽIĆ, "Prosvjetni rad", *Naša domovina*, (ur. Filip LUKAS), Zagreb 1943., 1007.

stvu vanjskih poslova, i to u njegovu Odsjeku za novinstvo i kulturne veze, djelovali su Matičini suradnici Ernest Bauer, Antun Bonifačić i Ivan Hühn, ovaj posljednji i kao pročelnik odsjeka.⁵⁷ Dušan Žanko, također jedan od Matičinih mladih odbornika, postaje intendant Hrvatskoga državnog (narodnog) kazališta u Zagrebu,⁵⁸ Radovan Latković ravnatelj Hrvatske državne radiopostaje, Blaž Lorković poglavni pobočnik u Glavnome ustaškom stanu, Ivan Oršanić odmah nakon uspostava NDH postaje tajnik Državnog ureda za propagandu,⁵⁹ poglavni pobočnik u GUS-u, a uskoro i glavni čovjek Ustaške mladeži,⁶⁰ Tijas Mortigijija povjerenik za Hrvatski tiskarski zavod i list Hrvatski dnevnik u prvih mjesec dana nove države.⁶¹ Dva značajna stalna suradnika i člana Matice pročula su se još tijekom travanjskog rata – Julije Makanec svojom ulogom u pobuni 108. pukovnije kraljevske vojske u Bjelovaru koja je započela u noći 7. na 8. travnja, a Petar Kvaternik, brat Slavka Kvaternika i dugogodišnji odbornik Gospodarskog odbora Matice hrvatske, pogibijom na samim počecima stvaranja nove države. Pridružimo li ovima one osobe koje smo dosad nalezili među suradnicima Matice i njezinih pododbora, poput Mladena Lorkovića koji je imenovan za državnog tajnika u Ministarstvu vanjskih poslova, u prvoj vladi združenog s predsjedništvom vlade u osobi poglavnika Ante Pavelića, Ive Guberine i Danijela Crljena koji su bili vrlo aktivni u pododboru Matice hrvatske u Šibeniku tijekom 1940. godine,⁶² Ante Vokića, Vladimira

⁵⁷ Ernest BAUER, *Život je kratak san*, 102.; v. Ivo Hühn u *Tko je tko u NDH*, 161. Ivo Hühn bio je tijekom 1939. i 1940. godine predsjednik pododobra Matice hrvatske u Zagrebu ("Osnutak čitaonice Pododbora Matice Hrvatske u Zagrebu", GMH, 1-2/1940, 28.)

⁵⁸ Glavnim intendantom HD(N)K u Zagrebu Žanko je imenovan 22. travnja 1941., a na tome je mjestu ostao do jeseni 1943. kad je premješten na dužnost poslanika za kulturu u Parizu (Zdravko SANČEVIĆ, "Dušan Žanko: Svjedok među svjedocima", u Dušan ŽANKO, *Svjedoci*, Zagreb 1998., 32.).

⁵⁹ HDA, 237, fond GRP, IIIk/5 Novine, 1941., kut. 13, br. 420-6600. Državni ured (tajništvo) za propagandu, poslije nazvan Odio za promičbu djelovao je pri Predsjedništvu prve vlade NDH. Od jeseni 1941. je neslužben, a od siječnja 1941. službeni naziv Državni izvještajno-promičbeni ured (DIPU). Ivo Oršanića na mjestu tajnika Državnog ureda (tajništva) za propagandu nakratko mijenja Stipe Mosner, kojeg će 22. listopada 1941. naslijediti Vilko Rieger kao prvi službeni pročelnik ureda. Iz jednoga dopisa Matije Kovačića iz 1943. godine, tada ravnatelja GRP-a, slijed je nešto drukčiji: iz Centralnog presbiroa Banovine Hrvatske nakon proglašenja NDH nastaje Hrvatski državni novinski ured, koji je zatim preimenovan u Hrvatsku izvještajnu službu, zatim preustrojen u DIPU, kojeg nasljeđuje GRP (HDA, 237, fond GRP, Personalni dosjei Ali-Buz, kut. 47, 1943., dosje Barić Vice, br. 8069/43).

⁶⁰ Krajem svibnja Ivo Oršanić je obnašao obje dužnosti ("Poglavnikova riječ hrvatskom narodu", HN, Zagreb, br. 99, 22. V. 1941., 1.).

⁶¹ Podatke o osobama spomenutim ovdje i u daljnjem, pogledaj leksikon *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997.

⁶² Njihovu aktivnost u 1939. godini posebno prati Budakov *Hrvatski narod* (v. "Predavanje Dane Crljena u pododboru Matice Hrvatske u Šibeniku", HN, Zagreb, br. 1., 9. veljače 1939., 5; "Pododbor Matice Hrvatske otpočeo s radom u Šibeniku", HN, Zagreb, br. 35., 6. listopada 1939., 6.). Iz tih vijesti doznajemo da je Ive Guberina bio voditelj Omladinskog odsjeka pododbora Matice hrvatske u Šibeniku ("Vijesti iz Šibenika", HN, Zagreb, br. 40., 10. studenoga 1939., 8.).

Židovca i Ante Nikšića iz karlovačkog pododbora,⁶³ Mate Frkovića iz varaždinskog pododbora,⁶⁴ Matije Kovačića iz osječkog pododbora,⁶⁵ Ante Buća, predsjednika mostarskog pododbora koji je imenovan za ustaškog povjerenika u Dubrovniku,⁶⁶ ili studenata okupljenih oko Sveučilišnog pododbora Matice hrvatske u sklopu kojega je, prema riječima Rudolfa Horvata, djelovao Ustaški sveučilišni stožer koji je "postao najjača ustaška jedinica u Hrvatskoj, jer mu je pripadalo oko 500 sveučilišnih đaka",⁶⁷ jasno uviđamo vezu upravnog aparata nove države s Maticom hrvatskom. Pripadnike Sveučilišnog pododbora u prvim čemo mjesecima nove države naći na istaknutim mjestima: Grga Ereš je zapovjednik Ustaškoga sveučilišnog stožera,⁶⁸ Janko Skrbin srednjoškolskih ustaških postrojbi, Vera Stipetić i Ivona Maixner ženskih ustaških odreda sveučilištarki.⁶⁹

2.1. Matica kao državna institucija

Nizom mjera koje propisuju Matici djelatnici u sklopu Ministarstva prosvjete i bogoštovlja u prvoj vladi NDH, ministar Mile Budak, tajnik Marko Čović i pročelnik Odsjeka za promicanje prosvjete Mile Starčević, Matica hrvatska se uzdiže na rang državne institucije, čiji je zadatak nadziranje prosvjetne djelatnosti u školama. Marko Čović najavio je na sjednici zajedničkog odbora 8. kolovoza da je «u Ministarstvu nastave izrađena zakonska odredba kojom se Matici daje pravo na izdavanje prijevoda iz stranih književnosti, kao i okružnica o obaveznom osnivanju povjerenstava Matice u svim srednjim i pučkim školama».⁷⁰ Ova zadnja okružnica, službeno nazvana "Okružnica o učiteljima i nastavnicima kao povjerenicima Matice Hrvatske", postavila je Maticu na mjesto nadziratelja rada spomenutih škola. Njome se određuje da svaka srednja,

⁶³ Radovan RADOVINIĆ, *Matica hrvatska u Karlovcu*, Karlovac 2006., 62., 63. Ante Vokić spominje se kao potpredsjednik pododbora Matice hrvatske u Karlovcu u članku "Skupština pododobra Matice Hrvatske u Karlovcu", HD, Zagreb, br. 962, 6. I. 1939., 6.

⁶⁴ Mate Frković je bio član pododbora Matice hrvatske u Varaždinu krajem 1938. godine ("Dani hrvatske knjige u Varaždinu", HD, Zagreb, br.931, 4. XII. 1938., 6.).

⁶⁵ Matija Kovačić je bio član nadzornog odbora osječkog pododbora Matice hrvatske od njegova osnutka 29. studenog 1939. (GMH, Zagreb, 1-2./1940, 28.).

⁶⁶ Ante Buć bio je na osnivačkoj skupštini pododbora Matice hrvatske za Mostar 9. siječnja 1939. izabran za predsjednika, a Salih Baljić za potpredsjednika. U odbor su ušli Josip Kvesić, Vendelin Vasilj, Ivo Kljajo i drugi. Tada je održano i predavanje o Budakovu *Ognjištu*. ("Vijesti iz Mostara. Osnovan pododbor Matice hrvatske", HD, Zagreb, br. 966, 10. I. 1939., 4.). U popisu uprave mostarskog pododbora iz 1940. godine ne spominje se Ante, već Stjepan Buć i to kao jedan od predavača, što je najvjerojatnije greška izvjestitelja. Predsjednik pododbora tada je bio Dragutin Turčić, a potpredsjednik Baljić ("Glavna skupština Pododbora Matice Hrvatske u Mostaru", *Glas Matice Hrvatske* (dalje GMH), 3/1940, 44.).

⁶⁷ Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1992. (pretisak iz 1942.), 585.

⁶⁸ HN, Zagreb, br. 68, 21. IV. 1941., 3.

⁶⁹ "Poglavnikova riječ hrvatskom narodu", HN, Zagreb, br. 99, 22. V. 1941., 1.

⁷⁰ HDA, 1567, fond MH, 2.2.13. Zapisnici zajedničkog odbora Matice hrvatske (1941. - 1947.), 1941., kut. 60, Zapisnik 3. sjednice zajedničkog odbora Matice hrvatske dne 8. kolovoza 1941.

stručna, građanska i pučka škola u NDH na početku školske godine imenuje među nastavnicima jednog povjerenika koji o tome izvještava Maticu, "od koje će primiti daljnje upute za rad". Opis dužnosti i uloge povjerenika govori o podjeli kontrole cjelokupnoga srednjega školstva između ministarstva i Matice: "Ravnatelj i školski nadzornici će svakog tromjesečja pod vlastitom odgovornošću predlagati račune i rad uopće povjereniku i izvijestiti Ministarstvo nastave o uspješnom radu Matičinih povjerenika".⁷¹

Možda je još značajnija odluka ministra Mile Budaka od 3. listopada 1941. prema kojoj "prava na izdavanje hrvatskih prijevoda tuđih djela iz lijepe književnosti i poučnog štiva pripada isključivo Matici Hrvatskoj u Zagrebu". Ta je odluka uobličena u "Zakonsku odredbu o izdavanju prijevoda iz tuđih književnosti" 13. listopada, prema kojoj se to pravo nije odnosilo tek na kraće eseje koji se objavljuju u novinama ili časopisima kao i "strogo znanstvena djela".⁷² "Uputu za izdavače" prema kojoj je reguliran postupak prilikom objavljivanja djela stranih autora sastavio je 12. prosinca 1941. tajnik Matice hrvatske Mirko Jurkić, a potvrdio pročelnik Odjela za promicanje prosvjete Ministarstva nastave Mile Starčević.⁷³ Za provođenje te odluke u sklopu Matice organiziran je Ured za prijevode. Njegovo je djelovanje vrlo značajno, jer je Matica time praktično uzdignuta na rang jedne od cenzorskih ustanova u državi. Zapravo, Matica će do početka sustavnoga rada središnje cenzorske ustanove NDH, tj. do stupanja na snagu "Zakonske odredbe o DIPU" od 24. siječnja 1942., a i nakon toga, djelovati uz Državni zavod za narodnu prosvjetu kao glavna cenzorska institucija kada su u pitanju bili prijevodi.⁷⁴ Postoje neke naznake da će

⁷¹ HDA, 216, fond MNP-NDH, Ured ministra, Okružnice, prepisi g. 1941. kut. 2, br. 1-128, br. 30273/1941., Okružnica o učiteljima i nastavnicima kao povjerenicima Matice hrvatske (Zagreb, 5. kolovoza 1941.) Sustav povjerenika Matica je počela uvoditi tijekom 1940. godine kao ispomoc u djelovanju pododbora ili kao nadomjestak u onim mjestima u kojima pododbor nije bilo. Njihov glavni zadatak opisao je Mile Starčević, glavni organizator takve Matičine djelatnosti, tvrdnjom da "Matičin povjerenik nije samo raspačavač Matičinih izdanja, nego i propagator hrvatske knjige uopće". (Mile STARČEVIĆ, "Kulturna misija Matičinih povjerenika", GMH, Zagreb, 3/1940., 37.). U istom broju "Glasa Matice hrvatske" iz kojeg je citirani navod nalazi se i popis svih Matičinih povjerenika. Od spomenutih imena navest ću Karla Mirtha, povjerenika za Otočac i Ivu Balentovića, povjerenika za Županju (GMH, Zagreb, 3/1940., 47., 48.).

⁷² "Zakonska odredba o izdavanju prijevoda iz tuđih književnosti" (CCCXI-1556-Z-1941.), *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Godina 1941.*, God. I., sv. I-XII., Zagreb 1941., 748. Zakonska odredba u cjelini je navedena u *Prosvjetnom životu*, 1-2/1942., 56.

⁷³ HDA, 1567, fond MH, 2.2.13. Zapisnici zajedničkog odbora Matice hrvatske (1941.-1947.), 1941., kut. 60, Prilog zapisniku sjednice zajedničkog odbora Matice hrvatske dne 12. prosinca 1941., dopis MN – Odjel za promicanje prosvjete br. 260-1941, pr. Odobrenje uputa za izdavače (datirano 11. XII. 1941.)

⁷⁴ "Zakonska odredba o Državnom izvještajno-promičbenom uredu", br. XXXIII-231-Z-1942 od 24. siječnja 1942. Prema toj odredbi DIPU "u suradnji s MUP i UNS vrši cenzuru svih časopisa, koji izlaze na području NDH". Ipak, mjesecima nakon stupanja odredbe na snagu proces cenzuriranja nije posve zaživio, već je tekao onako kako je to bilo uobičajeno prije veljače 1942. (HDA, 237, fond GRP, Opći odsjek, 1942., kut. 5, Obavijest tiskarama, 30. travnja 1942.). Po svemu sudeći, do tada je traženje dozvole za objavljivanje djela stranih autora bilo upućeno na Maticu hrvatsku i Državni zavod za narodnu prosvjetu. Tako nakladni zavod Ante Velzek 13. svibnja 1942. upućuje molbu DIPU za izdavanje trećeg i četvrtog sveska knjige "Zameo ih

tu cenzorsku ulogu Matica zadržati do samoga kraja NDH.⁷⁵

2.2. Matica hrvatska i Tipografija

Sveza nove vlasti i Matice hrvatske vidljiva je i u Matičinu preuzimanju najjače tiskare u Hrvatskoj – “Tipografije d.d.”. Okoristivši se uvođenjem ranih zakona u NDH kojim su dotadašnji vlasnici, obitelj Schulhof, bili razvlašteni, Matica uspjeva uz pomoć spomenutih osoba uključenih u vladu NDH preuzeti “Tipografiju” te tako ojačati svoju izdavačku djelatnost. Do početka 1942. godine Matica će dovršiti svoje jačanje preuzimanjem dotada najvećeg tiskarskog poduzeća u državi, “Tipografije” d.d. Većinski vlasnik poduzeća do stvaranja NDH bila je obitelj Schulhof, preciznije Dragutin Stjepan, njegova supruga Ljubica te njihovi sinovi Milan i Velimir.⁷⁶ Kako je Dragutin Stjepan bio židovskog podrijetla, preuzimanje – “izvlastba”, kako se to službeno nazivalo – imovine od «nearijevaca» obuhvatilo je i “Tipografiju”. Budući da je Matica za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, a pogotovo u drugoj polovici tridesetih imala vrlo razvijenu suradnju s upraviteljima tiskare, te uživajući punu potporu nove vlasti, sasvim je očekivano nastojanje da se preuzimanjem “Tipografije” Matica hrvatska zaokruži u jedno samostojno izdavačko poduzeće. Mjere progona Židova za vodstvo Matice značilo je povoljnu priliku za daljnje ojačanje svoga položaja kao vodeće institucije koja je trebala biti predvoditelj kulturne politike u novoj državi. Takav nam potez, uz to, oslikava odnos užeg vodstva Matice prema progonima Židova, a tom slikom ćemo nadopuniti već spomenutu svezu antisemitizma i Matičina vodstva u novoj državi.

vjetar” od N. Mitchell, uz napomenu kako je “I. i II. svezak toga djela izašao u našoj nakladi odobrenjem Matice hrvatske i odobrenjem Državnog zavoda za narodnu prosvjetu br. 128-1942. (Mile Starčević) od 27. siječnja ove godine (1942.)”. (HDA, 237, fond GRP, III/k/21 Knjige..., 1942., kut. 28, nadnevak 13. svibnja 1942.)

⁷⁵ Knjige izdavane u NDH u pravilu su imale oznaku kojom cenzorska ustanova ili ustanove – jer su za cenzuru u NDH bile zadužene DIPU odnosno GRP, kako se od jeseni 1942. naziva cenzorski odsjek u Ministarstvu narodne prosvjete, UNS (nikad nisam naišao niti na jednu knjigu u kojoj se navodi dopuštenje UNS-a), Državni zavod za narodnu prosvjetu te na kraju Matica hrvatska ako je riječ o prijevodu – dopuštaju njezino tiskanje. Za primjer ću navesti knjigu Marcela Duponta Murat (Naklada A. Velzek, prijevod Dragutin Bišćan, tiskana u Hrvatskom tiskarskom zavodu d.d. Zagreb) izdanu u Zagrebu 1944. godine, u kojoj na drugoj, nepagiranoj stranici stoji: “Izdano dopuštanjem GRP Ministarstva narodne prosvjete br. 1795/44., Matice hrvatske br. 160/1944., Državnog zavoda za narodnu prosvjetu br. 3182/1944.” Premda su sve knjige izdavane u NDH od 24. siječnja 1942. godine prema zakonu morale prolaziti pregled cenzora, nisu sve imale otiskana ovakva odobrenja. To pogotovo vrijedi za Matičina izdanja.

⁷⁶ Obitelj Schulhof (u dokumentima nalazimo i verzije Schulhoff i Šulhof) činili su Dragutin Stjepan (ponekad se ime Dragutin spominje samo, a ponekad uz ime Stjepan), rođen 9. studenog 1884. u Podravskoj Slatini, Ljubica (rođena Kralj), njihovi sinovi Milan, Velimir i kći Nevenka. Od listopada 1940. obitelj Schulhof je posjedovala oko 85% dionica “Tipografije” d.d. Udio u vlasništvu imala je čitava obitelj osim Nevenke (Državni arhiv u Zagrebu, fond Kotarski sud Zagreb, K-35-45, Presuda Suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za grad Zagreb i Okrug zagrebački Dragutinu i Milanu Schulhofu od 20. srpnja 1945., Zapisnik saslušanja D. Stjepana Schulhoffa od 5. lipnja 1945.).

Na IV. sjednici zajedničkog odbora Matice 13. listopada 1941. Mile Starčević izvještava nazočne odbornike – Filipa Lukasa, Mirka Jurkića, Milu Budaka, Marka Čovića, Rikarda Flögela, Milovana Gavazzija, Rudolfa Horvata, Blaža Jurišića, Branimira Livadića, Ljubomira Marakovića i Ivana Reittera – o “učinjenom u pitanju Tipografije na korist Matice Hrvatske”. Iz izvještaja doznajemo sudbinu tiskare: “Pošto je ovo poduzeće bilo izvlašćeno, došlo je u ruke Ministarstva trgovine i industrije, zatim pod Ponovu, i konačno predano Ministarstvu nastave, te je došlo pod povjerenstvo, koje ispituje gospodarstveno i imovno njegovo stanje”.⁷⁷ Povjerenik za “Tipografiju” bio je Mile Starčević koji je na tom mjestu zamijenio prvog povjerenika Danijela Uvanovića.⁷⁸ Starčević, tada djelatnik Ministarstva nastave, zadužen za djelovanje njezina Odjela za promicanje prosvjete (od 9. kolovoza 1941.),⁷⁹ “ispituje način na koji bi tiskara mogla doći sa što manje tereta u ruke Matice Hrvatske, a da se poduzeću osigura i poslovna glavnica i prihodno gospodarenje”.

Dojam koji se iz ovog izvještaja može dobiti jest da je Matica hrvatska pri procesu oduzimanja “Tipografije” od njezinih većinskih vlasnika, obitelji Schulhof, stajala po strani, te da je tek kad je “izvlastba” učinjena vodstvo Matice nastojalo iz nastale situacije izvući korist. Ipak, to nije točno. U prvoj polovici mjeseca lipnja nanizale su se zakonske mjere čiji su prvenstveni cilj bile osobe židovskog podrijetla, točnije njihova imovina.⁸⁰ U to su bila uključena ministarstva unutarnjih poslova, narodnoga gospodarstva i pravosuđa. U sklopu tih mjera pojavila se 12. lipnja odredba nazvana “Zakonska odredba o izvlastbi tiskara” čiji je nacrt potekao iz Ministarstva nastave i bogoštovlja, koja se nominalno nije odnosila na imovinu Židova i ostalih nearijaca.⁸¹ No budući da je ta odredba zahvatila u tome trenutku samo tiskaru “Tipografiju” d.d., očito je kome je sve to bilo upućeno. Članak 3. te odredbe jasno pokazuje da je odluka o oduzimanju tiskare od bivših vlasnika bila povjerena Ministarstvu bogoštovlja i nastave, u kojem su, ponovimo, glavnu riječ imali članovi užega

⁷⁷ HDA, 1567, fond MH, 2.2.13. Zapisnici zajedničkog odbora Matice hrvatske (1941. - 1949.), kut. 60, 1941., Zapisnik IV. sjednice zajedničkog odbora Matice hrvatske dne 13. listopada 1941.

⁷⁸ Državni arhiv u Zagrebu, fond Kotarski sud Zagreb, K-35-45, Presuda Suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za grad Zagreb i Okrug zagrebački Dragutinu i Milanu Schulhofu od 20. srpnja 1945., Zapisnik saslušanja Dragutina Šulhofa od 3. kolovoza 1945., br. KG 148/1945

⁷⁹ Odjel je osnovan stupanjem na snagu *Zakonske odredbe o podjeli ministarstava na odjele i djelokrug odjela*, br. CCXXXV-1.037 Z.p.-1941. od 9. kolovoza 1942. (*Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske. Godina 1941.*, God. I., sv. I.-XII., Zagreb 1942., 381-393.). V. i Slavko JEŽIĆ, “Prosvjetni rad”, u *Naša domovina*, (ur. Filip LUKAS), Zagreb 1943., 1007., 1008.

⁸⁰ O tome v. Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, “Podržavljenje imovine Židova u NDH”, ČSP, 30/1998, br. 3., 429.-453. U bilj. 9 na str. 431. nalaze se kronološkim redom navedene zakonske odredbe protiv Židova. O tome v. i Ivo i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.

⁸¹ *Zakonska odredba o izvlastbi tiskara*, br. LXV-407Z.p. 1941. (*Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske. Godina 1941.*, God. I., sv. I.-XII., Zagreb 1942., 178.). U članku 2. te odredbe poziva se na Zakonsku odredbu o izvlastbi zgrada u korist države (br. LX-398 Z.p.-1941.) donesenu 9. lipnja.

vodstva Matice, Mile Budak i Mile Starčević.⁸² Stoga se mora zaključiti da je inicijativa za oduzimanje "Tipografije" od njezinih većinskih vlasnika došla od vodećih ljudi Matice hrvatske, a da je Ministarstvo narodnoga gospodarstva ("trgovine i industrije", prema navodu Starčevića), odnosno Državni zavod za ponovu nakon njegova osnivanja potkraj lipnja, bilo samo formalni posrednik. Cilj je mogao biti samo jedan – da tiskara postane vlasništvo Matice, a na tome je, kako doznajemo iz istog izvora, uz Starčevića najviše radio doglavljenik Mile Budak, u vrijeme iznošenja spomenutoga izvješća na odlasku s dužnosti ministra nastave.⁸³

Na sjednici održanoj 12. prosinca 1941. Starčević izvještava podrobnije o planu prema kojem će obitelj Schulhof, točnije Dragutin Stjepan i Ljubica te njihovu sin Milan, a u ime svoga malodobnog sina Velimira supružnici Dragutin i Ljubica, darovati većinski paket dionica u njihovom vlasništvu (50 221 od 60 000) Matici hrvatskoj, a zauzvrat će Milan i Dragutin Stjepan dobiti arijsko pravo. Dionice koje bi preostale, Matica bi otkupila po nominalnoj cijeni. Starčević ističe da bi Dragutin Stjepan i Milan, kao iskusni u tome poslu, trebali zadržati mjesta u tiskari kao činovnici "sa primjerenom plaćom", ali, dodaje, uz nadzor ravnatelja koji bi trebao biti netko u koga Matica ima povjerenja, "kako bi se dobro upravljala i povećala imovina koju je Matici povjerio hrvatski narod".⁸⁴ Iz Starčevićeva izvještaja jasno je da je dogovor sa Schulhofima bio postignut, no prema svjedočenju Dragutina Stjepana Schulhofa, danom na saslušanju 3. kolovoza 1945. o namjerama vodstva Matice obitelj Schulhof tada nije bila obavještena. Prema tome svjedočenju on je tek početkom siječnja 1942. bio pozvan u predsjedništvo vlade gdje su mu Starčević i Lukas, uz prisutnost dr. Šušića,⁸⁵ izjavili "da sve dionice 'Tipografije' osim onih koje posjeduje dr. Berović poklonim Matici hrvatskoj /.../ ili da inače znadem što

⁸² Već 3. svibnja njemački poslanik Siegfried Kasche u svome izvještaju o radu vlade NDH govori kako "vlada namjerava preuzeti najveću izdavačku kuću u Zagrebu (Tipografiju)", (Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hilera i Mussolinija*, Zagreb, 1980., 29.). Iz izvještaja se vidi da je namjera potekla iz resora Ministarstva nastave i bogoštovlja (kultura).

⁸³ Mile Budak je razriješen dužnosti ministra 2. studenog 1941., no glasine o njegovu smjenjivanju proćule su se, prema svjedočenju njegova nasljednika na ministarskoj dužnosti Stjepana Ratkovića, već krajem ljeta (Stjepan RATKOVIĆ, "Dr. Ante Pavelić i njegova vlada", HR, Buenos Aires, 4 (36)/1959., 482.). Dodajmo ovdje da u svome izvještaju Matičinu odboru Starčević spominje i "radne prostorije na Jelačićevom trgu br. 15", koje nisu bile vlasništvo obitelji Schulhof, već industrijalca Manfreda Sternberga, a koje su također trebale doći u vlasništvo Matice hrvatske. U postizanju toga cilja Matica, odnosno njezino vodstvo – Starčević i Lukas – uložiti će puno manje napora i vrlo brzo odustati (Ivo i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 191., 192.).

⁸⁴ HDA, 1567, fond MH, 2.2.13. Zapisnici zajedničkog odbora Matice hrvatske (1941.-1947.), kut. 60, 1941, Zapisnik V. sjednice zajedničkog odbora Matice Hrvatske dne 12. prosinca 1941.

⁸⁵ U iskazu koji je Dragutin Stjepan Schulhof dao 3. kolovoza 1945. stoji ime "dr. Branko Šušić". Bit će gotovo sigurno da je riječ o dr. Lovri Šušiću, ministru narodnoga gospodarstva u prvoj vladi NDH.

me čeka”⁸⁶. A to što ga čeka bilo je jasno svima, ponajviše samome Dragutinu Stjepanu čiji je zet Manko Berman tada bio u logoru. Nije mu trebalo puno da nagovori ženu i sina da daruju svoj dio dionica Matici hrvatskoj kako bi on i njegova kći Nevenka,⁸⁷ a posredno i njezin muž Manko Berman, dobili arijsko pravo. Dana 12. siječnja 1942. godine potpisana je darovnica kojom obitelj Schulhof predaje svoje dionice Matici hrvatskoj. U svome je pritisku vodstvo Matice, kako iz svjedočenja dvojice Schulhofa možemo nazrijeti, krenulo i korak dalje od zamišljenog plana. Sada je obitelj Schulhof trebala predati ne samo svoje dionice, već i 11% dionica ostalih dioničara. Dragutin Stjepan je i taj dio dogovora izvršio kupnjom dionica od ostalih vlasnika te njihovim darovanjem Matici. Tako je, zahvaljujući rasnim zakonima i progonima Židova, uz svojski trud Mile Starčevića, tada pročelnika Državnog zavoda za narodnu prosvjetu, i Mile Budaka, tada već bivšega ministra nastave, te po svemu sudeći uz sudjelovanje i Matičina predsjednika Lukasa, pitanje “Tipografije” konačno riješeno 31. siječnja 1942. kada je tiskarsko poduzeće prešlo u većinsko vlasništvo Matice hrvatske, koja je tada posjedovala sveukupno 96% dionica.⁸⁸ Za “Tipografijina” je ravnatelja postavljen dr. Djevoslav Perić, nakon što je to mjesto odbio Blaž Jurišić,⁸⁹ a kao tehnički ravnatelji su uposleni bivši vlasnici Dragutin Stjepan i Milan Schulhof.⁹⁰ Utjecaj starih vlasnika bio je, prema svjedočenju Schulhofa, posve marginaliziran, sveden na nabavku papira i slične tehničke probleme dok je djelatnošću poduzeća upravljao Mile Starčević.⁹¹

⁸⁶ Državni arhiv u Zagrebu, fond Kotarski sud Zagreb, K-35-45, Presuda Suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za grad Zagreb i Okrug zagrebački Dragutinu i Milanu Schulhofu od 20. srpnja 1945., Zapisnik saslušanja Dragutina Šulhofa od 3. kolovoza 1945., br. KG 148/1945

⁸⁷ Prema izjavi Milana Schulhofa u zapisniku od 3. kolovoza 1945., on, njegov brat Velimir i njihova majka Ljubica prema zakonima na snazi u NDH nisu bili Židovi, dok su njegov otac, čija su oba roditelja bili Židovi, te njegova sestra Nevenka, zbog toga što je bila udana za Židova Bermana, bili. Treba napomenuti kako je Dragutin Stjepan prešao na rimokatoličku vjeru davno prije uspostave NDH te kako se sam izjašnjavao kao Hrvat. To isto vrijedi i za sve ostale članove obitelji Schulhof. Ovdje je opet primjetno jedno nesuglasje sa Starčevićevim izvještajem sa sjednice 12. prosinca, prema kojemu bi i otac i sin trebali dobiti arijsko pravo.

⁸⁸ Postupak “izvlastbe” trajao je formalno do 4. travnja iste godine, kada je “na temelju brzoglasnog razgovora” odgovorne osobe iz Državnog zavoda za narodnu prosvjetu, vjerojatno Starčevića osobno, s postavljenim ravnateljem “Tipografije” Djevoslavom Perićem postupak obustavljen (HDA, 237, fond GRP, III. k/21 knjige, knjižare..., 1942., kut. 28, br. 126-1942). U svome izvještaju za godinu 1943. glavni tajnik Mirko Jurkić navodi kako Matica hrvatska posjeduje 57 886 dionica od ukupno 60 000 (“Izvješće glavnog tajnika prof. Mirka Jurkića”, *Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1943.*, 21.). Taj broj pokazuje istinitost dijela svjedočenja oca i sina Schulhofa.

⁸⁹ Jurišić je odbio to mjesto zbog toga što je držao nečasnim način na koji je Matica došla do dionica “Tipografije” (v. Blaž JURISIĆ, “Nad knjigom Jakše Ravlića: Matica hrvatska 1842.-1962., Zagreb 1963.”, *Zadarska smotra*, Zadar, 3/1992, 129.).

⁹⁰ HDA, 237, fond GRP, Odjel za tisak i slikopis - Tiskare, papir, knjižnice i sl., 1942., kut. 12, br. 7424/18 906 Popis tiskara na području grada Zagreba 15. svibnja 1942.,

⁹¹ Državni arhiv u Zagrebu, fond Kotarski sud Zagreb, K-35-45, Presuda Suda za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj za grad Zagreb i Okrug zagrebački Dragutinu i Milanu Schulhofu od 20. srpnja 1945., Zapisnik saslušanja Dragutina Stjepana Schulhofa od 5. lipnja 1945. Zanimljivo je da Schulhofi u svojem svjedočenju nigdje ne spominju tadašnjega glavnog ravnatelja “Tipografije” Djevoslava Perića.

Tipografija” će biti druga tiskara po broju tiskovina u NDH, odmah uz bok Hrvatske državne tiskare.⁹² Dragutin Stjepan i Milan Schulhof dočekat će kraj NDH u Zagrebu, kada su ih partizanske vlasti početkom lipnja pritvorili.⁹³ Zbog svega toga, Matica će tijekom postojanja NDH biti, uz HIBZ, najjače nakladničko poduzeće u državi.

2.3. Nakladništvo u vrijeme NDH

Uspom koji je karakterizirao Matičinu djelatnost krajem tridesetih nastavljen je i u novoj državi. U četiri ratne godine Matica će izdavati više od dvadeset naslova godišnje, s vrhuncem u 1944. godini. Matica je u svome izvještaju za godinu 1943. u prilogu donijela iscrpan pregled poslovanja od 1940. do 1943. godine,⁹⁴ uz dodatak u svome posljednjem izvještaju u NDH o poslovanju Matice za godinu 1944. U njemu su navedene sve knjige izdane tijekom te četiri godine, njihova naklada, broj stranica i araka. Premda je, gledano po godinama, prema tim pokazateljima najuspješnija bila 1942. u kojoj je tiskano 30 knjiga u 35 svezaka, na ukupno 82 226 stranica, 2 203 187 araka, u 116 000 primjeraka, ipak treba imati na umu da je jedan dio knjiga navedenih za godinu 1942. izašao 1943. godine, poput Platonova djela “Država-Državnik”, “Zbornika hrvatskih sveučilištaraca 1942.” i “Zemljopisa Hrvatske”. Isto vrijedi i za neke knjige svrstane u izdanja za 1943. i 1944. godinu, koje su zapravo bile tiskane ili su se našle u prodaji u godini nakon navedene. Pogledamo li sada pokazatelje, primjećujemo da je najuspješnija bila godina 1944. u kojoj je, prema službenim podacima iznesenim u izvještaju, izdano 33 knjige u 34 sveska, na 9 094 stranice i 2 111 678 araka u nakladi od 113 000 primjeraka. Zbog kašnjenja s tiskanjem knjiga, najispravnije je poslovne domete Matice tijekom NDH promatrati podijeljene u dvije cjeline – prvu polovicu, koja obuhvaća sva izdanja iz 1941. i 1942. godine, i drugu polovicu u koju svrstavamo sve knjige izdane tijekom godine 1943., 1944. i one koje je uprava na čelu s Lukasom izdala do svibnja 1945. A kad se tako podijeli nakladna djelatnost Matice, onda nema nikakve sumnje da poslovanje tijekom druge polovice postojanja NDH nadilazi onu iz prve polovice, kao i izdavaštvo u godinama neposredno prije stvaranja NDH. Primjetan je jedino pad u nakladi u zadnjem dijelu rata – 248 000 u prvome dvogodištu nasuprot 112 000 u drugom, koji se može objasniti nedostatkom papira. Broj knjiga izdanih u prvome dvogodištu iznosi, bez onih knjiga koje su tiskane i prodavane tijekom 1943. godine, 53 knjige, dok je tijekom drugoga dvogodišta tiskana i prodavana 61 knjiga, uz još četiri izdane tijekom prva četiri mjeseca 1945. Pridružimo li ovima i izdanja pododbora u Zagrebu i Sarajevu koja nisu uračunana u prikaz iz izvještaja, od kojih je svaki

⁹² Zdenka TURČINEC, “Izdavači/nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, ČSP, 32/2000, br. 1., 52.

⁹³ Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu – Dnevnik 1943. - 1945.*, 237. (nadnevak 6. lipnja 1945.), 249. (nadnevak 21. lipnja 1945.)

⁹⁴ *Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1943.*, nepagirani prilog (između stranice 48.-49.)

u drugome dijelu rata izdao po dvije knjige, dobivamo brojku od uistinu impresivnih 69 knjiga izdanih tijekom 28 mjeseci. Ukupno to iznosi 122 knjige koje je Matica hrvatska izdala za vrijeme NDH.

Pokrenute su i neke nove edicije, čije je osnivanje zamišljeno neposredno prije uspostave NDH, poput Knjižnice za hrvatsku mladež (Omladinske knjižnice), Knjižnice stranih pisaca (Prijevodne knjižnice) i Prosvjetno-političke knjižnice.

2.4. Promjene u uredništvu edicija Matice hrvatske

Ali sveza Matice i novog režima imat će i drugu, vrlo važnu posljedicu za djelovanje Matice hrvatske. Uključivanje intelektualaca okupljenih krajem tridesetih godina oko Matice hrvatske u strukture državne vlasti NDH, u već spomenuta ministarstva, na mjesta urednika glavnih režimskih glasila, na mjesta ravnatelja državnih kulturnih ustanova ili cenzorskih institucija, rezultiralo je snaženjem utjecaja na nakladničku djelatnost Matice hrvatske tijekom postojanja NDH onih osoba koje do tada nisu igrale značajniju ulogu. Tako će se u osobi Mirka Jurkića, čiji je značaj u predratnoj Matici bio zanemariv, u četiri ratne godine povezati zadaće glavnog tajnika, urednika (zajedno s Branimirom Livadićem) Hrvatskog kola i urednika edicija Male knjižnice i Knjižnice hrvatske mladeži (Omladinske knjižnice). Uz njega, važni djelatnici bit će i Slavko Ježić, koji će uređivati Knjižnicu svjetskih pisaca (Prijevodnu knjižnicu) i voditi ured za prijevode i Zlatko Gašparović, urednik Prosvjetno-političke knjižnice.

Upravo je na primjeru ove posljednje edicije vidljivo kako će se nakladnička djelatnost Matice u NDH ipak odmicati od, za ustaški režim u koji treba ubrojiti i nekadašnje Matičine suradnike, poželjnog ideološkog smjera. Edicija nazvana Prosvjetno-političkom knjižnicom (PPK) pokrenuta je upravo s namjerom svrstavanja u ideološkom ratu koji je 1940. u Hrvatskoj bio u punome jeku, poput prethodnice koja navješćuje stvarne bitke. Mala knjižnica, sa svojim kratkim publicističkim prikazima idejnih struja ondašnje europske misli pokazala se nedovoljnom. PPK je, prema riječima njezinih pokretača, prije svih Mile Starčevića i Dušana Žanka, trebala biti glavno sredstvo ideološke izobrazbe hrvatske nacionalističke inteligencije. U članku koji je objašnjavao potrebu i razloge pokretanja jedne takve edicije, Dušan Žanko je otvoreno naznačio protiv koga je ideja o pokretanju usmjerena: "Pokazalo se", govorio je Žanko 1940. godine, "da osim rijetkih darovitih pojedinaca, širi slojevi našega intelektualnoga svijeta nisu imali kod više značajnih evropskih događaja izgrađeno i barem približno ispravno i jedinstveno mišljenje. Zašto? – pita nas autor i odmah daje odgovor – jer je našem svijetu nedostajala solidna evropsko-politička literatura u dobrom prijevodu i izboru, a ukoliko se prevodilo, prevodili su marksisti djela pisana sa stajališta historijskoga materijalizma, a drugi opet Carla Sforzu, dra Beneša i Masaryka i njihova sumljiva mudrovanja o Evropi i

o Evropljanima”⁹⁵ Nakon ovakvoga idejnog svrstavanja postaje nam jasno na što se odnosi namjera “razvijanja zdravih i ispravnih pogleda na /.../ ideje iz kojih treba da se u teoretskom filozofijskom smislu razvija osnovica novoga poretka i novoga hrvatskog društva” te “na smisao i razvoj velikih evropskih pokreta i događaja, naročito onih, koji su imali jačega odraza u političkom i kulturnom životu hrvatskoga naroda, te onih iz kojih se najviše mogu u filozofijsko-društvenom smislu razabrati duboki zakoni historijskoga zbivanja uopće, a napose doći do spoznaje prirodnih i moralnih temelja društva, vlasti, države i odnosa pojedinca prema svemu tome”.

Tko je bio određen za urednika te edicije, iz dokumenata nam je teško odrediti. Pretpostavlja se da je na samim počecima te zamisli glavnu riječ, uz predsjednika Lukasa, vodio uvijek prisutni Mile Starčević, tada urednik Male knjižnice. Zamisao da prva u nizu knjiga objavljenih u PPK bude posvećena Anti Starčeviću upućuje nas na taj zaključak jer je upravo on smatran stručnjakom za rad svoga prezimenjaka. Na glavnoj godišnjoj skupštini koja je održana 29. prosinca 1940. godine iznesen je plan za tu ediciju. Prihvaćeno je izdavanje djela Emila Laszowskog “Pisma Ante Starčevića Karlu Akurtiu 1865. godine” i Filipa Lukasa “Politički eseji”, a u izdanja su se trebala uključiti i djela Tome Arhidakona, Marina Pavličevića “Politički ljudi i doživljaji”, Ćire Truhelke “Etnološke studije iz Bosne”, Mladena Lorkovića “Londonski pakt i Hrvati”, Antuna Dabinovića o hrvatsko-ugarskoj nagodbi, kao i djela Mihovila Pavlinovića, Ante Starčevića, Ante Trumbića, Ivana Lorkovića, Frana Supila i izbor iz djela Ferde Šišića. Prva je knjiga trebala izaći već u rujnu 1940. godine.⁹⁶

Izdavanje prvih knjiga te knjižnice kasnit će više od dvije godine, a niti jedna od spomenutih knjiga i nijedan od autora neće se pojaviti u toj ediciji. Zamišljena kao niz djela hrvatskih političkih mislilaca, knjižnica će od samoga početka biti posvećena isključivo djelima inozemnih autora.⁹⁷ Tako će ostati sve do kraja NDH, premda će uredništvo PPK stalno napominjati kako se očekuje objavljivanje radova domaćih političkih mislioca. A što je još značajnije, niti namjera da se u knjižnici propagiraju ideje povezane s pokretima suprotstavljenima liberalizmu i marksizmu, dakle pokretima i idejama nacionalističkog totalitarizma, neće biti izvedena u potpunosti.

Odlaskom Starčevića na važnu dužnost Ministarstvu nastave, a zatim i preuzimanjem čelnog mjesta u tom ministarstvu, te postavljanjem Žanka na mjesto glavnog intendanta Hrvatskoga državnog (narodnog) kazališta u Zagrebu, sav je urednički posao prepušten mladim Matičinim suradnicima Zlatku Gašparoviću i Vladimiru Filipoviću. Zamisao izdavanja politoloških djela

⁹⁵ Dušan ŽANKO, “Osnutak Prosvjetno političke knjižnice Matice Hrvatske”, GMH, Zagreb, 6/1940., 86.-88. Djela spomenutih autora – Beneša, Masaryka i Sforze – objavljivali su nakladne kuće “Minerva” i “Orbis”.

⁹⁶ HDA, 1567, fond MH, 2.2 Zapisnici sjednica, 2.2.7.1 Glavna skupština 1936. - 1949., 1940., kut. 45, Izvještaj glavnog tajnika prof. Mirka Jurkića o radu Matice hrvatske u godini 1940.

⁹⁷ Jedini domaći autor zastupljen u PPK je bio Ivo Pilar, no čak je i njegovo djelo “Južnoslavensko pitanje” izdano 1943. godine bio prijevod s njemačkog izvornika.

hrvatskih autora koje su nacionalisti smatrali svojim prethodnicima i učiteljima, poput Ante Starčevića, Mihovila Pavlinovića, Ante Trumbića i drugih, bit će posve izmijenjena u izdavanje djela stranih autora. I premda će neke od prvih izdanih knjiga predstavljati misli vodećih europskih predstavnika nacionalističke političke struje, ubrzo će se početi izdavati ideološki neutralna, pa čak i ona djela i pisci koji su naginjali kritici nacionalističkih totalitarnih ideologija i pokreta. Na kraju će to dovesti do zabrane dviju knjiga iz te edicije, "Razgovora o Europi" grupe francuskih autora koju je uredio Ivo Hergešić i "Problema novca između dva rata" slavnoga engleskog ekonomista Johna Maynarda Keynesa u prijevodu Milana Fištera. Dovoljan je uvid u imena onih koji su za vrijeme NDH-a sudjelovali u toj knjižnici pa nam može biti jasno zbog čega je do takvog okreta došlo.

Pogledajmo tko je sve bio uključen u uređivanje djela objavljivanih u PPK: tu je filozof Vladimir Filipović (po svemu sudeći blizak suradnik Gašparovića i u uređivanju Naklade "Dubrava"), sociolog Mirko Kus Nikolajev, geograf (geopolitičar) Nikola Peršić, inženjer Fedor Pucek, književni kritičar Ivo Hergešić, publicist Josip Horvat i ekonomist Milan Fišter. Pogledajmo ih izbliza: za Filipovića vrijedi ono što smo rekli i za Gašparovića – marljivi, mladi sveučilišni profesor filozofije koji će svoju djelatnost, uz manje neugodnosti, nastaviti i nakon sloma NDH, što drugim riječima znači da je njegov ideološki angažman tijekom NDH bio zanemariv. Mirko Kus Nikolajev, doduše, neće tako olako proći u režimu koji će zamijeniti ustaški; dugo će vremena njegova intelektualna djelatnost biti ušutkana, no zla sreća s režimima njegova je, čini se, sudbina. Na samome početku NDH bio je u nemilosti ustaške vlasti, čak je kraće vrijeme proboravio i u zatvoru, no ubrzo nakon izlaska uključuje se u publicističku djelatnost u NDH, surađujući u glasilima *Spremnost*, *Neue Ordnung*, *Hrvatski narod*, *Hrvatska misao*.⁹⁸ Prije rata nije objavljivao radove u Matičinim niti drugim ondašnjim nacionalističkim publikacijama, što ne znači da ga se u njima nije spominjalo, i to u negativnome svjetlu, kao marksističkog mislioca i protivnika rasne teorije i antisemitizma.⁹⁹ I taj će etnolog i sociolog, čiji članci o rasnoj teoriji i njezinoj primjeni u etnologiji i kulturnoj antropologiji objavljivani u *Spremnosti* predstavljaju intelektualnu subverziju rasne teorije, napisati "Predgovor" djelu "Rat i mir; Uvođenje u političku etnologiju" njemačkog antropologa Wilhelma E. Mühlmana. A ono što smo rekli za članke iz *Spremnosti*, možemo ponoviti i za taj uvodni esej. Možda je zbog svega toga Kus Nikolajev pomislio da bi mu bolje bilo sakriti se iza inicijala M. H. kojima je "Predgovor" potpisan. Fedor Pucek bavio se tijekom NDH izdavačkom djelatnošću osnovavši nakladno poduzeće "Galebovi" koje je izdavalo, ili je barem to pokušavalo, neke vrlo zanimljive autore iz engleskoga govornog

⁹⁸ Dolores IVANUŠA, "Životopis dr. Mirka Kus Nikolajeva (1896.-1961.)", ČSP, 35/2003, br. 1, 244. Bio je uhićen u proljeće 1941., držan kao talac u ljeto iste godine, te opet kao talac 1943. godine. Sva su uhićenja bila kratkotrajna.

⁹⁹ V. kritiku njegova djela "Seljačka ornamentika. Prilog sociologiji jugoslavenske seljačke umjetnosti" (posebni otisak *Vjesnika Etnografskog muzeja u Zagrebu*, Beograd 1935.) u HR, Zagreb, 4/1936, 385.

područja: Johna Galsworthyja, J. Steinbecka, Jamesa Joycea, G. B. Shawa, čak i Henryja Forda i Mahatmu Gandija. Naravno, njegovi su zahtjevi u pravilu nailazili na odbijanja.¹⁰⁰ Puceka su partizanske vlasti u srpnju 1945. osudile na smrt strijeljanjem pod optužbom da je bio agent Gestapoa.¹⁰¹ Ivo Hregešić bio je uključen u književni odbor Matice hrvatske do jeseni 1937. godine kada, iz protesta zbog incidenta koji su mu na sveučilištu priredili mladi nacionalisti koji su bili uključeni u Sveučilišni pododbor Matice hrvatske, daje ostavku na svoje mjesto u odboru i prekida suradnju s Maticom. Naravno, niti incident nije bio slučajnost jer Hregešić je s pravom slovio kao liberal koji je surađivao s “masonskim” nakladnicima poput “Binoze” i “Minerve”. A kad smo kod masona i liberala, onda smo i kod Josipa Horvata, koji je napisao esej kao dopunu djelu Gordona Easta “Poviestni zemljopis Europe”, koji je izdan krajem siječnja 1945. godine. Sve nas ovo ne treba iznenaditi jer je nasilno gašenje nekih nakladnih poduzeća, preciznije onih označenih liberalnim, masonskim i židovskim, ostavio bez posla znatan broj osoba iskusnih u nakladničkom, uredničkom ili spisateljskom poslu koji su popunili praznine u Matici nastale odljevom istaknutih nacionalističkih intelektualaca.

2.5. Odnos Matice i ustaškog režima

Promjeni odnosa intelektualaca okupljenih u Matici i vladajućih struktura NDH pridonijelo je i političko okruženje u kojemu su spomenuti Matičini suradnici djelovali. U tom je smislu lako objasniti postupno odstupanje od nacionalističke totalitarne ideologije primjetno u djelovanju Matice hrvatske tijekom 1943. godine pa do sloma NDH. Vidljiv preokret ratne sreće na europskim i svjetskim bojištima, kolaps NDH tijekom 1942. godine, opće razočaranje ustaškim režimom u hrvatskih intelektualaca nakon početnog oduševljenja, sve to moramo imati na umu želimo li objasniti pomake vidljive u djelatnosti Matičinih glavnih djelatnika toga vremena. To će se na poslijetku odraziti i na odnos vlasti NDH prema Matici hrvatskoj. Razočaranje će biti obostrano. Od «mezimca» vlasti, kako je položaj Matice hrvatske u NDH opisao Mile Starčević,¹⁰² Matica će se u drugoj polovini rata pretvoriti u cijeljenu, ali i poprilično svojeglavu kulturnu ustanovu koja će ponekad prkositi državnoj cenzuri. Za Matičina predsjednika Filipa Lukasa prvo je razočaranje

¹⁰⁰ Fedor Pucek bio je inženjer zrakoplovstva, školovan u Njemačkoj, gdje je neko vrijeme prije početka rata radio (J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu – Dnevnik 1943-1945.*, 197., nadnevak 7. veljače 1945.). Naveden je kao jedan od predavača u zagrebačkom (gradanskom) pododboru u godini 1939. (“Predavanja u zagrebačkom pododboru Matice hrvatske prošle radne godine”, GMH, Zagreb, 3/1940, 45.). Ustaše su ga nakratko uhitile pred kraj 1944. godine. Pušten je zauzimanjem Mile Starčevića, Rikarda Flögela i Matije Kovačića. (*Dnevnik Blaža Jurišića*, 329, nadnevak 31. prosinca 1944.).

¹⁰¹ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu – Dnevnik 1943-1945.*, 249., nadnevak 23. srpnja 1945.

¹⁰² Mile STARČEVIĆ, “Uloga Matice Hrvatske u hrvatskom narodu (Predavanje na Državnoj krugovalnoj postaji u Zagrebu 7. studenog 1942.)”, *Prosvjetni život*, Zagreb (prosinac 1942.), 6/1942., 253.-255.

započelo već na samome početku života mlade države, potpisivanjem Rimskih sporazuma koji su ustupili znatan dio Dalmacije fašističkoj Italiji. Na audijenciji koju je za odbornike Matice 3. svibnja priredio Pavelić, Lukas je uputio posve jasno upozorenje koje se odnosilo na Dalmaciju.¹⁰³ Ubrzo nakon toga, prema Lukasovom sjećanju, Pavelić je na sljedećem sastanku obavijestio Lukasa kako će veći dio Dalmacije, uključujući i Split i Lukasova rodna Kaštela, morati prepustiti Mussoliniju.¹⁰⁴ Nakon toga Lukas piše pismo Paveliću koje završava, prema njegovu sjećanju, ovako: "Veličina Poglavnika stoji i pada s pitanjem Dalmacije, jer izgube li Hrvati Dalmaciju i opstanak Države Hrvatske je kratkoga vijeka, a Poglavnikova veličina pada."¹⁰⁵ Ubrzo potom dolazi do potpisivanja Rimskih sporazuma, a njih dvojica više nisu razgovarali sve do neposredno pred slom NDH.¹⁰⁶ Otada Filip Lukas slovi za glasnog kritičara politike državnog vrha, prije svega u odnosu prema fašističkoj Italiji. Prema sjećanju Ernesta Bauera, svoje je nezadovoljstvo odnosom NDH prema Italiji Lukas sasvim otvoreno iznosio dok je "u predvečernje sate stajao pod velikim satom na Jelačićevu trgu govoreći svakome koji ga je htio slušati o nesretnoj politici prema Italiji".¹⁰⁷ U proljeće 1943. godine Lukasa je Pavelić talijanskome poslaniku Petrucciju označio kao idejnoga vođu pokreta za povrat Dalmacije u sastav NDH, koji se neslužbeno formirao u sklopu Ustaškog pokreta.¹⁰⁸

Lukas je bio jednako kritičan i po pitanju odnosa vlasti NDH prema zapadnim saveznicima. Svjedočanstava govore kako je Lukas također bio nezadovoljan protubritanskom politikom NDH jer, govorio je geopolitičar Lukas, Velika Britanija je "kraljica mora /.../ koja gubi bitke ali dobiva ratove", a to je nešto što vlast NDH kao pomorske, sredozemne zemlje mora imati na umu.¹⁰⁹

¹⁰³ V. str. 124. ovog rada.

¹⁰⁴ F. LUKAS, "Monopol hrvatske politike", HR, Buenos Aires, 1/1953, 115.; ISTI, "Bogdanu Radici", HR, Buenos Aires, 1(25)/1957, 92. Moram ovdje napomenuti kako se njegova svjedočenja u ovim člancima donekle razlikuju. Riječ je o nesigurnoj kronologiji njihovih susreta – dva, tri, četiri ili možda pet. No, svakako je riječ o vremenskom razdoblju od 21. travnja (audijencija predstavnika sveučilišta) do polovine svibnja (Pavelić odlazi u Rim). U bitnome, a to je odnos između njega i Pavelića, Lukasovo je svjedočenje dosljedno.

¹⁰⁵ F. LUKAS, "Monopol hrvatske politike", HR, Buenos Aires, 1/1953, 115.

¹⁰⁶ Isto, "Bogdanu Radici", HR, Buenos Aires, 1(25)/1957, 92. Iz toga razdoblja potječu i glasnine o prijetnjama koje je Lukas dobivao iz Pavelićeva okruženja. U svojim sjećanjima Lukas navodi kako je od Stjepana Vukovca, tada tajnika MUP-a, doznao "da ga se hoće likvidirati, ali da se zbog njegova (Lukasova, op. a.) ugleda od toga odustalo". (ISTI, "Monopol hrvatske politike", HR, Buenos Aires, 1/1953, 116.) U sjećanju Lukas navodi kako je tada bio u društvu Blaža Jurišića. Jurišić ipak ovaj detalj ne spominje u svojoj obrani Filipa Lukasa u pismu koje je 1963. godine uputio Jakši Ravliću.

¹⁰⁷ Ernest BAUER, *Život je kratak san. Uspomene 1910. - 1985.*, Barcelona-München, 1986., 127. Jurišić u pismu Ravliću govor kako je Lukas svoje ogorčenje izjavljivao tako glasno "da su se znanci ustručavali hodati s njim po gradskim ulicama, bojeći se ustaških agenata" (Blaž JURIŠIĆ, "Nad knjigom Jakše Ravlića: Matica hrvatska 1842. - 1962., Zagreb 1963.", *Zadarska smotra*, Zadar, 3/1992, 107.).

¹⁰⁸ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 371.

¹⁰⁹ Isto, 119. Ivan Meštrović u svojim sjećanjima također opisuje Lukasa kao anglofila (Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1993., 314.).

To je čak javno iznosio na svojim predavanjima, statistikom dokazujući kako osovinске sile moraju izgubiti rat.¹¹⁰

Proslava 100-godišnjice Matice hrvatske koja je sa zakašnjenjem od godine dana održana polovinom 1943. godine jasno ilustrira taj pomak; održana je skromno, bez nazočnosti poglavnika Pavelića, popraćena tek ujednačenim hvalospjevima koje su joj preko glavnih režimskih glasila uputili njezini nekad istaknuti suradnici. Premda je popis gostiju prisutnih na slavljeničkoj skupštini mogao djelovati impresivno, razvidno je da je tu riječ ili o starim Matičinim suradnicima koji su tada držali ministarska mjesta u vladi NDH – Mile Starčević kao ministar narodne prosvjete i Mile Budak kao ministar vanjskih poslova – ili o osobama zvučnih titula, ali bez ikakvoga utjecaja – poput predsjednika Hrvatskoga državnog sabora Marka Došena. Nazočni su bili i otpravnik poslova i konzul Republike Finske, zbog pozdrava i poziva na suradnju koje je Finsko književno društvo uputilo Matici za njezinu stogodišnjicu. Nakon pročitanoг pozdrava, nakon prigodničarskih uzvrata od Filipa Lukasa, finski su diplomati napustili skupštinu. Prisutni su bili i predstavnici značajnih kulturnih institucija s kojima je Matica oduvijek imala bliske odnose, poput HAZU koju je predstavljao njezin predsjednik Tomo Matić, HEKVŠ koju je predstavljao njezin rektor i stari Matičin suradnik Eugen Sladović, glavnog ravnateljstva za opće narodno prosvjetljivanje i glavnog ravnateljstva za promičbu koje su zastupali njihovi tadašnji glavni ravnatelji Mihovil Katanec i Matija Kovačić, Društva sv. Jeronima, Društva hrvatskih književnika koje je predstavljao predsjednik Antun Bonifačić, Mate Ujevića iz HIBZ-a te poslanici nekih manje značajnih ustanova.¹¹¹ Na skupštini je poslan pozdrav poglavniku Paveliću koji završava molbom: “Matica hrvatska, koja je već primila dokaze Vaše naklonosti, moli Vas, da joj Vašu naklonost i dalje sačuvate”.¹¹² Znakovito je da je poglavnik ignorirao Matičin jubilej; nije poslan njegov pozdrav ni prije ni poslije slavljeničke skupštine.

2.6. Pokušaj ideološkog zaokreta

Kritika ustaškog režima za intelektualce povezane s Maticom, pogotovo za one koji su se istaknuli svojim djelovanjem u predratnom razdoblju, nije značila i prestanak potpore državi, i to nacionalističkoj državi poistovjećenoj s nacijom. Ta osnova nacionalističke ideologije međuraća, s kojom je sav razdor na političkoj sceni Hrvatske i započeo, ostala je bitnim stajalištem hrvatske nacionalističke inteligencije, bez obzira je li uključena u Ustaški pokret i režim NDH ili je tihi ili glasni kritičar države i režima, u vrijeme kad je skori slom nositelja spomenute nacionalističke ideologije u Europi posve izgledan, a za-

¹¹⁰ Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895-1945.*, Zagreb 1995. (pretisak iz 1960.), 93. bilj. 116b. Isto i Blaž JURISIC, “Nad knjigom Jakše Ravlića: Matica hrvatska 1842. - 1962., Zagreb 1963.,” *Zadarska smotra*, Zadar, 3/1992, 107.

¹¹¹ *Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1943.*, 26., 27.

¹¹² *Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1943.*, 27.

jedno s njim i kraj hrvatske inačice nacionalističke države. To je jasno vidljivo u zadnjem govoru Filipa Lukasa krajem 1944. godine, koji je Lukas u svojstvu predsjednika Matice hrvatske održao na glavnoj godišnjoj skupštini održanoj na Staru godinu 1944. Taj je govor tiskan u zadnjem dvobroju Hrvatske revije koji će izaći u NDH i u "Izvještaju Matice hrvatske za godinu 1944."¹¹³ I ta je sjednica, posljednja glavna skupština u NDH za koju imamo sačuvan zapisnik, započela pozdravom upućenim poglavniku koji je predložio Lukas, a skupština "pljeskom i živim odobravanjem" prihvatila.¹¹⁴ Pozdrav je bio uobličen u želju da se poglavnikovi ideali, kako je to formulirao Lukas, "i ujedno ideali celog hrvatskog naroda o slobodnoj i nezavisnoj hrvatskoj državi, kojoj Vi stojite na čelu, konačno i trajno ostvare."¹¹⁵ Čini se da u to vrijeme više nije bilo nikoga među prisutnim skupštinarima koji bi u ostvarenje te želje doista vjerovali – a tu su bili uz Lukasa i fra Gašpar Bujas, Viktor Kopač, Mirko Jurkić, Vinko Nikolić, Boris Buzdovski, Šandor Banfić, Petar Grgec, Josip Velebit, Tijas Mortiggija, Orlando Orlandini, Ivo Reitter, Radoslav Glavaš, Ljubo Karaman, Stanko Mihalić, Ivan Tomašić, Zlatko Gašparović, Dušan Žanko, Ljubomir Maraković, Pavao Tijan, Ivo Klemenčić, Stjepan Majsec, Ivo Pupić, Zlatan Ružić, Ilija Trohar, Marin Bego, Zvonimir Dugački, Antun Nizeteo, Olinko Delorko, Branimir Livadić, Josip Andreis, Blaž Jurišić, Mile Budak, Branimir Brusina, Ivan Škot, Ivan Draganec, Mile Starčević i Milan Ivšić.¹¹⁶ Nevjerica u izražene želje primjetna je i u Lukasovu govoru. Kao i svaki njegov govor, i ovaj nije drugo nego politički iskaz zaogrnut u povjesničarsko ruho; tako u ovome Lukas započinje s usporedbom razornih najezdi koje su iz azijskih prostora tijekom povijesti zapljuskivale Europu i one koja iz istoga smjera prijeti europskoj kulturi njegova vremena. Ističe i bitnu razliku, a ta je u tome što ova suvremena invazija za cilj ima nametanje jednoga posebnoga, isključivoga političkog svjetonazora. Drugim riječima, azijske horde neće samo razoriti Europu i zatim, kao uvijek do tada, otići, već će u njoj ostati, gušeći je svojom ideologijom. Nije potrebno puno razmišljanja da se shvati kako Lukas ovdje misli na komunizam, i to na onaj koji prijeti srednjoj Europi nošen nezadrživim sovjetskim armijama, kao i onaj koji na jednako nezaustavljiv način prijeti hrvatskoj nacionalističkoj državi nošen partizanima. To nametanje ideologije koja prijeti Hrvatima i Europi je ono što zabrinjava Lukasa, zbog čega izriče zanimljivu misao: "Treba imati u vidu, da bez slobode ličnosti, za koju Goethe veli, da je najveće dobro čovječanstva, nema uobće ni slobodna naroda."¹¹⁷ Pred europskom kulturom nalazi se "obćena pogibelj, da glavna značajka europskog čovjeka, njegova dvietisuć-

¹¹³ F. LUKAS, "Kultura na udaru rata. Govor na glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske dne 31. prosinca 1944.", HR, Zagreb, 1-2/1945, 1-5.; ISTI, "Kultura i današnji rat", u: *Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1944.*, Zagreb 1945., 3.-10.

¹¹⁴ *Izvještaj Matice Hrvatske za godinu 1944.*, 26.

¹¹⁵ *Isto*, 25.

¹¹⁶ HAD, Fond Matice hrvatske 1567, 2.2. Zapisnici sjednica, 2.2.7.1. Glavna skupština 1936.-1949., kut. 45, popis prisutnih na gl. God. Skupštini dne 31. prosinca 1944.

¹¹⁷ F.LUKAS, "Kultura na udaru rata. Govor na glavnoj godišnjoj skupštini Matice Hrvatske dne 31. prosinca 1944.", HR, Zagreb, 1-2/1945, 2.

godišnja izgradnja u slobodnog individuuma započeta s Grcima, nastavljena s Rimljanima, učvršćena s kršćanstvom, a ojačana neizravno germanskim individualizmom, bude zamračena, i da tako glas njegova duha i njegove savjesti bude ubijen". U svome napuštanju nacionalističkoga idejnog temelja Lukas nije mogao biti jasniji. Ovakvo zauzimanje liberalnoga ideološkog stajališta postalo je pravilo u hrvatskih intelektualaca nacionalističkoga smjera u zadnjim mjesecima NDH. Štoviše, postala je to slamka spasa za čitav ustaški režim i NDH. Takav je preokret vidljiv u deklaraciji vlade NDH od 8. ožujka 1945. godine,¹¹⁸ u poslanici Poslovnog odbora Biskupske konferencije od 24. ožujka 1945.,¹¹⁹ u javnome pismu rektora Hrvatskog sveučilišta Stjepana Horvata,¹²⁰ u memorandumu za generala Harolda Alexandera, zapovjednika savezničkih snaga na Sredozemlju i u mnogim člancima novinstva NDH u posljednjim mjesecima NDH.¹²¹ Ono se temelji na pokušaju da se NDH predstavi kao prije svega nacionalna, a ne nacionalistička država, te da se kao takva stavi pod zaštitu zapadnih, demokratskih saveznika. U pozadini je takvih htijenja stajala nada da će nakon okončanja borbe protiv nacističke Njemačke neizbježno uslijediti sukob između dvaju suprotstavljenih ideoloških blokova, liberalnog s jedne strane i komunističkog s druge. U tome nadolazećem sukobu bilo je nužno sebe predstaviti kao pouzdanog saveznika Zapada, liberalizma i demokracije. Takvo će stajalište ubrzano usvajati i glavna režimska glasila u NDH. Ali on ne samo da je izrečen prekasno, već doista nije zvučao uvjerljivo iz usta osoba koje su do samoga kraja slale pozdrave jednome tipičnom predstavniku nacionalističkoga autoritarnog pokreta, čovjeku koji je četiri godine u sebi utjelovljavao totalitarnu državu u kojoj – znao je to i Lukas – nikakve "slobode ličnosti" nije bilo. U nastavku svoga govora Lukas to i priznaje:

Ne kažem, da i u ovom našem posljednjem zbivanju nije bilo nedostataka, političkih i gospodarskih, da nije bilo manjkavosti, pa da i našu savjest ne terete događaji, te da nisu i naše vjekovne utvrđene značajke – čovječnost, ustavna prava, koja su Hrvati kroz cielu poviest budno

¹¹⁸ F. JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 299.

¹¹⁹ *Isto*, 300., 302.

¹²⁰ Stjepan HORVAT, "Hrvatski je narod zavriedio samostalnost", HN, Zagreb, 13. III. 1945, 1 i *Isto*, HN, Zagreb, 20. III. 1945., 1. Pismo je, prema riječima Vladimira Židovca, prevedeno na svjetske jezike i odaslano u važnija sveučilišta Zapada (Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1986., 311. bilj. 64.). Horvat je u drugoj polovini 1944. godine u vlastitoj nakladi objavio knjigu pod naslovom "Pisma hrvatskim intelektualcima" (Stjepan HORVAT, *Pisma hrvatskim intelektualcima*, Zagreb, 1944.). To je pismo u znatno drukčijem tonu od apela europskim intelektualcima: u njemu prepoznajemo bitna stajališta prijeratnoga antiliberalnog svjetonazora, uz jasno izražen antisemitizam. Rektor Horvat se zasigurno morao nadati da ta knjižica ne dospije u ruke onih europskih intelektualaca kojima se preko "Hrvatskog naroda" u ožujku 1945. obraća, jer u njoj bi mogli naići na ovakve misli: "/.../ tko stoji iza leđa saveznika. To je svjetsko židovstvo, koje ide za svjetskim gospodstvom. Hoće li se ostvariti to gospodstvo putem Englezke, Amerike ili boljševizma, to je teoretski prilično svejedno" (*Isto*, 87.). Upravo nam slučaj rektora Horvata pokazuje preokret koji su izvršili hrvatski nacionalistički intelektualci početkom 1945. godine, a također i neiskrenost i neuvjerljivost njihovih izjava prije sloma NDH.

¹²¹ O tome v. F. JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 299-308.; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 288.-311.; N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, 434.-439.

čuvali i po njima se vladali, miroljubivost i etičnost – bile stavljene u kušnju; ali duša hrvatskog naroda i te kušnje je svladala, pa su ostale u ogromnoj većini hrvatskog naroda očuvane naše iskonske vlastitosti. One će bez sumnje i opet doći do izražaja i do pobjede, pa će narod po svojim iskonskim osobinama smatrati one nedostatke i pogreške zabludom vremena i zabasalošću neodgovornih pojedinaca.¹²²

Sve se svodi na misao da se, dakle, na teret čitavoga naroda ne smije staviti poraz tek jedne ideologije i jednoga pokreta, koji je od samoga početka predstavljao jednu devijaciju, nepriličnu duhu hrvatskoga naroda. Misao možemo ogoliti i više te reći da je tu riječ o zahtjevu za očuvanjem nacionalne države, u bilo kakvome obliku. Ako je pokušaj ustrojavanja totalitarne nacionalističke države propao, možda vrijedi pokušati s demokracijom i liberalizmom. Zahtjev je precizno adresiran: sve što smo radili, govorio je Lukas na skupštini, “činili smo da ostvarimo nezavisnu državu, za kojom su naši naraštaji već stotinama godina čeznuli i bez koje ne može biti prave slobode. To pravo ne može nam nitko osporiti, najmanje pak one države i narodi, koji tvrde da stoje na samoodređenju naroda na osnovici demokratskih načela. To pravo naroda na svoju slobodu i državu formalno je i u ovom ratu izraženo u tzv. Atlantskoj povelji, pa se logično svaki onaj, koji bi se borio protiv naše slobode i nezavisnosti, borio u isto vrijeme i protiv samoodređenja i demokratskih načela, kao i protiv spomenute Atlantske povelje”.¹²³ Posve je očito da su ove riječi upućene skorašnjim pobjednicima u ratu, u posve očajničkom pokušaju da sudbinu koja očekuje hrvatsku nacionalističku državu prikažu kao udar na demokraciju i Atlantsku povelju, zapravo na same pobjedničke sile Zapada.

2.7. Kraj jednog razdoblja

To povezivanje sudbine nacije sa sudbinom nacionalističke države kao istoznačnice s nacijom odvelo je, uz strah za vlastiti život, brojne Matičine djelatnike u izbjeglištvo. Njihov je skupni bijeg iz Zagreba organiziran 6. svibnja 1945. U bijeg su krenuli oni Matičini suradnici koji su djelovali u ideološki burnim predratnim godinama, i koji su sudjelovali u stvaranju NDH i u djelovanju njezina državnog aparata. Uz Milu Starčevića, Filipa Lukasa i Milu Budaka, među njima su bili gotovo svi iz prijeratnog Sveučilišnog pododobra – Radovan Latković, Marko Čović, Franjo Nevistić, Grga Ereš, Ivona Maixner, Ivo Korsky, Mirko Vutuc, Vilim Peroš i drugi, kao i Dušan Žanko, Vinko Nikolić, Tijas Mortigijija, Ivan Oršanić, Antun Bonifačić.¹²⁴ Neki od Matičinih suradnika koje je slom NDH zatekao izvan domovine u novu se državu neće vraćati, poput Antuna Nizetea ili Ernesta Bauera. Jedan od tih je i Krunoslav

¹²² F. LUKAS, “Kultura na udaru rata. Govor na glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske dne 31. prosinca 1944.”, HR, Zagreb, 1-2/1945, 5.

¹²³ F. LUKAS, “Kultura na udaru rata. Govor na glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske dne 31. prosinca 1944.”, HR, Zagreb, 1-2/1945, 6.

¹²⁴ O sudbinama svih spomenutih osoba, vidjeti u leksikonu *Tko je tko u NDH*.

Draganović, Matičin odbornik od 1941. godine, koji je od kolovoza 1943. godine boravio u Rimu.¹²⁵ Nakon kraćeg boravka u izbjegličkim logorima u Austriji i Italiji, većina će se tih starih, predratnih Matičinih djelatnika naći u Argentini, gdje će s vremenom organizirati snažnu kulturnu i publicističku aktivnost. Gotovo će svi na kraju završiti kao kritičari političkog vrha propale države. Glavno glasilo tih intelektualaca – Hrvatska revija - u svome će imenu nositi uspomenu na Maticu hrvatsku i njezinu ulogu u njihovu intelektualnom i političkom formiranju. Filip Lukas će, nakon boravka u Austriji, svoje utočište na kraju naći u Rimu, gdje umire u dubokoj starosti 1958. godine. Njegov suradnik Mile Starčević će se domoći savezničkih logora u Austriji, a zatim u Italiji.¹²⁶ Nakon godine i pol života po izbjegličkim logorima, završit će u Argentini, poput većine nekadašnjih nacionalističkih intelektualaca. Neki nisu imali te sreće; doglavnik Mile Budak bio je uhvaćen zajedno s grupom ministara posljednje vlade NDH, među njima i ministar narodne prosvjete u NDH, i sam nekada značajan suradnik Matice, Julije Makanec. Obojica su osuđena na smrt strijeljanjem.

Većina će Matičinih suradnika ipak dočekati uspostavu nove, partizanske vlasti u Zagrebu. To vrijedi prije svega za one koji su tijekom NDH obavljali uredničke dužnosti u Matičinim knjižnicama i časopisima ili su u njima objavljivali svoje radove. Ostat će Blaž Jurišić, Mirko Jurkić, Slavko Ježić, Ljubomir Maraković, Branimir Livadić, Zlatko Gašparović, Olinko Delorko. Ostat će i oni Matičini djelatnici u čijim je rukama bila urednička djelatnost za vrijeme NDH, poput Slavka Ježića, Mirka Jurkića, Zlatka Gašparevića, Vladimira Filipovića, Branimira Livadića. Od onih Matičinih starih boraca iz tridesetih godina u domovini će ostati tek pokoji, poput Blaža Jurišića. Od njega doznajemo kako je tekla primopredaja dužnosti novoj upravi Matice hrvatske, u kojoj su za komesare 13. svibnja postavljeni prof. Petar Lasta i Josip Mišić.¹²⁷ Na samome početku oslonac nove uprave Matice hrvatske činit će oni intelektualci koji su u doba ideoloških i političkih sporenja tijekom tridesetih godina bili mahom na suprotnim stranama od Filipa Lukasa, Mile Starčevića i Mile Budaka. Povjerenstvo je Matice hrvatske, koje su činili Ivan Dončević, Stjepan Kranjčević i Luka Perković - negdašnji ideološki antipodi čelnim osobama Matice hrvatske - sazvalo izvanrednu glavnu godišnju skupštinu za 15. srpnja 1945.¹²⁸ Zanimljivo je vidjeti poznata imena među 86 nazočnih osoba: uz one koji, poput Kranjčevića, Perkovića i Dončevića, krajem tridesetih stoje na suprotnim političkim i idejnim stranama od tadašnjeg vodstva Matice, tu su i

¹²⁵ V. Krunoslav Draganović, u: *Tko je tko u NDH*, 97.; F. JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 307. bilj. 335.

¹²⁶ B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 331.-332.

¹²⁷ *Dnevnik Blaža Jurišića*, 329., nadnevak 13. svibnja 1945. U dnevniku su kao komesari navedeni "prof. Lasta i gđa Mišić". U popisu prisutnih na izvanrednoj glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske dana 15. srpnja 1945. među imenima se nalaze Petar Lasta i Josip Mišić. Vjerojatno je ono "gđa" Jurišić, ili Jurkić koji ga je obavijestio o komesarima, pogrešno razumio ili našao.

¹²⁸ J. RAVLIĆ, *Povijest Matice hrvatske*, 199.

njezini suradnici iz druge polovine tridesetih godina koji su prije ili tijekom NDH prekinuli suradnju ili je znatno umanjili, poput Stanislava Šimića, Dinka Štambuka, Julija Benešića, Josipa Badalića, Novaka Simića, Rikarda Simeona, Josipa Torbarine i Dragutina Tadijanovića. Tu su, naravno, i Vladimir Nazor i Slavko Kolar, koje također možemo pribrojiti toj skupini. Najzanimljivija je grupa osoba koji su neprekidno surađivali u Matici prije i tijekom NDH, kao odbornici, recenzenti, književni suradnici ili urednici nekih izdanja, poput Branimira Brusine, Stanka Mihalića, Branimira Livadića, Ive Ladike, Ive Hergešića, Ante Deana, Antuna Barca, Ante Šimčika, Jaroslava Šidaka, Josipa Velebita i Mate Ujevića.¹²⁹ No, s vremenom će se u njezinu djelatnost do polovine pedesetih uključiti i dio Matičinih suradnika iz razdoblja NDH. Kasnije će im se pridružiti i Gustav Krklec (prisutan je na skupštinama koje su uslijedile nakon izvanredne godišnje skupštine od 15. srpnja 1945.), Ljubo Karaman, Vladimir Filipović (urednik Filozofske knjižnice Matice hrvatske od 1950. godine), Petar Guberina (Matica mu objavljuje dvije knjige 1952. godine), Ljubo Babić i drugi, koji će uglavnom od početka pedesetih ponovno sudjelovati u radu Matice.

Zaključak

Tijekom druge polovine 30-tih godina može se pratiti sukob između Matice hrvatske i vodstva HSS-a koji će kulminirati uvođenjem prisilne uprave banških vlasti Banovine Hrvatske u Matici početkom 1941. godine. Sukob je u svojim počecima iniciran ideološkim prijedporima, a od 1937. postaje sukob dvaju političkih centara koji pretendiraju na političku moć u sklopu hrvatske nacije. Uvođenje komesarijata bio je jedan u nizu prisilnih mjera kojima je banska vlast gušila političku opoziciju u banovini.

Slomom Kraljevine Jugoslavije prekinuto je djelovanje prisilne uprave. Matica hrvatska u novoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj zauzima posebno mjesto. Ta se pozicija temelji na reputaciji koju je stekla u drugoj polovici 30-tih, a i na uključenosti svojih suradnika u rad vlasti nove države. Zahvaljujući tome, ona dobiva rang državne institucije s nadzorom u kulturnoj djelatnosti u državi. No, uključenost njezinih starih djelatnika u državnim strukturama rezultiralo je promjenom uredništva u Matici, a samim time mijenja se i ton koji je iz njezinih publikacija izbijao. Uredništva Matičinih edicija postaju utjecišta onih osoba koje nisu bile poćudne novome režimu niti su ideološki naginjale totalitarnom nacionalizmu. Do kraja NDH, unatoč nesporazumima između Matice i ustaškog režima, njezino će vodstvo ostati lojalno ideji nacionalne države. Njezinim slomom završeno je jedno razdoblje u Matici hrvatskoj. Dio njezinih članova nastojat će izbjeći u inozemstvo, dok će dio dočekati stvaranje

¹²⁹ HDA, 1567, fond MH, 2.2. Zapisnici sjednica, 2.2.7.1. Glavna skupština 1936.-1949., kut. 45, Popis prisutnih na izvanrednoj glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske 15. srpnja 1945. Postoje dva popisa s te skupštine, koji se donekle razlikuju. Imena koja navodim u tekstu uzeo sam s drugog, većeg popisa.

nove Matice hrvatske u domovini. Premda će vodstvo te nove Matice nakon rata prikazivati desetljeće u kojemu su djelovanju Matice hrvatske pečat dali predsjednik Filip Lukas, Mile Starčević i mlađi naraštaj nacionalista, mora se priznati da je Matica upravo tijekom toga razdoblja kao kulturna i nakladnička ustanova dosegla zavidnu razinu.

SUMMARY

MATICA HRVATSKA AND POLITICAL LIFE IN CROATIA, 1935-1945

This article deals with a decade (1935-1945) of activity of one of the most significant cultural institutions of the Croat people – the Matica Hrvatska. This was a decade of tremendous political change, the collapse of two states and the conflict of three dominant western ideologies. Croatian society during these dramatic ten years experienced three different types of national ideology – Yugoslavian monarchical centralism somewhat linked to Greater Serbian national ideology at the time of Royal dictatorship, the (con)federal attempt to solve the Croatian national question through the Banovina of Croatia, and the nationalist attempt to create an integral nation-state. During these ten years, sooner or later, all three of these attempts were defeated. Ideology, as an unavoidable factor and motivator of every political programme in the 'Moderna' period leads us to the examination of the ideological context in which political events developed. But since ideology, and with that politics in a wider sense, are cultural phenomena, it is very important to study Croatian history during this period from the point of view of an important institution such as the Matica Hrvatska.

Key words: Matica Hrvatska, culture, ideology, Kingdom of Yugoslavia, Independent State of Croatia